

T.C.
KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

URARTU SİYASİ TARİHİ VE DEVLET DİNİ

Zeynep HAKBİLEN ASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KIRŞEHİR 2019

©2019- Zeynep HAKBİLEN ASI

T.C.
KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

URARTU SİYASİ TARİHİ VE DEVLET DİNİ

THE URARTION POLİTİCAL HİSTORY AND STATE
RELİGİON

Hazırlayan
Zeynep HAKBİLEN ASI

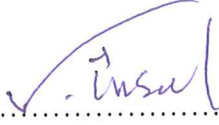
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Doç. Dr. Veli ÜNSAL

KIRŞEHİR 2019

KABUL VE ONAY

Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi, Zeynep HAKBİLEN ASI tarafından hazırlanan “*Urartu Siyasi Tarihi ve Devlet Dini*” adlı tez çalışması 25.07.2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından oybirliği/oyçokluğu ile **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Danışman (İmza)

Doç. Dr. Veli ÜNSAL

Üye (İmza)

Dr. Öğr. Üyesi Özlem POYRAZ

Üye (İmza)

Dr. Öğr. Üyesi Suzan AKKUŞ MUTLU

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.../.../2019

İmza

Doç. Dr. Hüseyin ŞİMŞEK

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim sadece Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

25/07/2019

Zeynep HAKBİLEN ASI

İmza

ÖZET

URARTU SİYASİ TARİHİ VE DEVLET DİNİ YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan: Zeynep HAKBİLEN ASI

Danışman: Doç. Dr. Veli ÜNSAL

2019 (x+113)

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Jüri

Doç. Dr. Veli Ünsal

Dr. Öğr. Üyesi Özlem POYRAZ

Dr. Öğr. Üyesi Suzan AKKUŞ MUTLU

Yerli ve yabancı birçok bilim adamı Urartu Krallığı'nın idare şeklini teokratik ve merkeziyetçi bir düzen olarak tanımlarlar. Teokrasi siyasi otoritenin, tanrının temsilcileri olduklarına inanılan yöneticilerin elinde bulunduğu siyasi düzen ve din erki olarak tanımlanır. Bu terim daha sade bir anlatımla, dine dayalı yönetim biçimi demektir. Eskiçağ devletlerinin çoğunda teokratik yönetimin izlerine rastlanır. Bu devletlerden biri Urartulardır.

Urartu Krallığı'nın tarihi hakkında bilgi sahibi olduğumuz verilerin çok önemli bir kısmı dini kaynaklardan ibarettir. Urartu yazıtları tanrıların anıldığı ifadelerle başlar ve yine bu ifadelerle son bulur. Urartu kralları, gerek siyasi gerekse askeri faaliyetlerini tanrılarının hoşnutluğunu ve memnuniyetini kazanmak için gerçekleştirmişlerdir. Bu durum Urartu Krallığı'nın siyasi yapısında dine ne kadar önem verdiğini gösterir. Böylece krallığın yönetim sisteminde din ön plana çıkmış ve yönetim şeklini büyük ölçüde etkilemiştir.

Urartuların merkezi otoritesi başlangıçta olmasa bile, krallık güçlendikçe gücünü dinden almıştır. Urartu kralları da diğer Anadolu kralları gibi yaptıkları işleri tanrıları adına icra ediyorlar, onlara kurbanlar sunuyorlar ve tapınaklar inşa ediyorlardı. Hatta Urartu krallarının askeri seferleri zaferle sonuçlanmışsa, bunun tanrıların sayesinde elde edildiğine inanılıyordu.

Bu çalışma ile Urartu devlet teşkilatı ve Urartu dini arasındaki bağlantı ortaya konularak, devlet yapısında dinin ne derece etkili olduğu vurgulanmak istenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Anadolu, Urartu, Din, Yönetim.

ABSTRACT

THE URARTIAN POLITICAL HISTORY AND STATE RELIGION

M. Sc. Thesis

Preparer: Zeynep HAKBİLEN ASI

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Veli ÜNSAL

2019 – (x+113)

Kırşehir Ahi Evran University, Graduate School Of Social Sciences

History Department

Jury:

Assoc. Prof. Dr. Veli ÜNSAL

Dr. Öğr. Üyesi Özlem POYRAZ

Dr. Öğr. Üyesi Suzan AKKUŞ MUTLU

Many scientists in Turkey and abroad define the way of Urartian Kingdom as a theocratic and centralized order. Theocratic is defined as the political order and power of religion held by the rulers of the political authority who is believed to be representatives of God. More simply this term means religion-based management format. In most of Ancient states traces of theocratic leadership is found. One of these states is Urartian.

Most of the informations consist of religious sources about the history of the kingdom of Urartian. The inscription of Urartian begins with the phrases which are remembered with Gods and finish with these phrases again. Urartian kings achieve both their political and military activities to gain the satisfaction and pleasure of their Gods. This case shows how Urartian Kingdom cares religion in its political structure. So in the kingdom's management system, religion stands out, and it highly affects the method of management.

Even if the central authority of the Urartians was not initially, as the kingdom strengthens, it has taken its power from religion. Kings of Urartians well as other kings of Anatolia perform their work on behalf of their Gods, sacrifice them and construct temples. Even when the military expedition of the kings of Urartian resulted in victory, it was believed to have been achieved by the Gods.

With this work by putting the connection between Urartian state organization and Urartian religion, the importance of religion in the state structure is wanted to be emphasized.

Keywords: Eastern Anatolia, Urartian, Religion, Government.

ÖNSÖZ

Urartu Devleti, M.Ö. 1. Bin yıl Anadolu tarihinde çok önemli bir rol oynamıştır. Devletin sınırları kısa sürede Kuzeyde Erzurum-Kars-Ardahan Yaylası, güneyde Toroslar, doğuda Urmiye Gölü Havzası, batıda Fırat Nehri'ne kadar genişlemiştir.

Urartuların merkezi otoritesi başlangıçta olmasa bile, krallık güçlendikçe gücünü dinden almıştır. Bu çalışmada ki amaç, Urartu devlet teşkilatı ve Urartu dini arasındaki bağlantıyı ortaya koyarak devlet yapısında dinin ne derece etkili olduğunu vurgulamaktır.

Buradan hareketle çalışmamızı iki ana bölümle temellendirdik. Birinci bölümde konunun daha iyi anlaşılabilmesi için Urartu siyasi tarihini, ikinci bölümde ise Urartu devlet yapılanmasını ele aldık. Bu yönüyle bu çalışmanın Urartu kültür tarihine katkı sağlayacağını düşünüyoruz.

Lisans ve Yüksek Lisans öğrenimim sırasında bilgi ve deneyimlerinden yararlandığım sayın hocam Doç.Dr. Veli ÜNSAL'a, tezimin oluşum sürecinde her konuda beni yönlendirdiği ve kaynak temin etmemde yardımlarını esirgemediği için teşekkürü borç bilirim. Bu süreç içerisinde her zaman bana güvenen ve desteklerini esirgemeyen sevgili aileme ve eşim Musa ASI'ya teşekkür ederim

Kırşehir-2019

Zeynep HAKBİLEN ASI

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM.....	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ	v
I. BÖLÜM	vii
1. URARTULARDA SİYASİ TARİH	1
1.1.Urartu Devletinin Kuruluş Evresi	2
1.1.1. I. Sarduri.....	3
1.1.2. İşpuini.....	4
1.1.3. Menua.....	6
1.1.4. I. Argiştı	9
1.1.5. II. Sarduri	11
1.1.6. I. Rusa	13
1.1.7. II. Argiştı.....	15
1.1.8. II. Rusa	17
1.1.9. III. Sarduri	19
II. BÖLÜM	21
2. URARTU DEVLET YÖNETİMİNE DİNİN ETKİSİ	21
2.1. Urartu İdare Şekli	21
2.2. Devlet Yönetimi	21
2.2.1. Kral.....	23
2.2.2. Saray	25
2.2.3. Ordu.....	26
2.2.4. Eyalet Yönetimi.....	29
2.3. Urartu Dini	32
2.3.1. Urartu Tanrı Üçlüsü	34
2.3.2. Anıtsal Kaya Kapıları.....	37
2.4. Urartu Krallarının Dini Faaliyetleri	51
2.4.1. I. Sarduri (M.Ö. 840–830).....	51
2.5.2. İşpiuni (M.Ö. 830–810).....	52
2.4.3. Menua (M.Ö. 810–786).....	57
2.4.4. I. Argiştı (M.Ö. 786–764)	61
2.4.5. II. Sarduri (M.Ö. 764–735)	64
2.4.6. I. Rusa (M.Ö. 735-714)	67

2.4.7. II. Argişti (M.Ö. 714–685)	72
SONUÇ	78
KAYNAKLAR	81
ÖZGEÇMİŞ	105

I. BÖLÜM

1. URARTULARDA SİYASİ TARİH

Daha öncede ifade edildiği gibi, başlangıçta beylikler ve konfederasyonlar tarafından idare edilen Doğu Anadolu, merkezi bir yönetim ile birden bire değil zamanla tanışmıştır. Başka bir ifade ile önceleri feodal monarşi ile yönetilen bu topraklar, Urartu Devleti'nin ilk yıllarında mutlak monarşiyle, krallığın ilerleyen yıllarında ise teokratik bir monarşiyle yönetilmeye başlamıştır. Başlangıçta olmasa bile kuruluşunu tamamlayan Urartu Krallığı gücünü dine dayandırmıştır.

Yerli yabancı birçok bilim adamına göre Urartu'nun yönetim şekli teokratik monarşidir. Urartu devlet yapısı ve bu yapının dine yansımalarına geçmeden önce krallığın siyasi tarihine kısaca değinmekte fayda var.

Hitit etkinliğinin Anadolu'da yavaş yavaş ortadan kalkması üzerine Asurlular yeniden ve güçlü bir şekilde Önasya'da kendilerini gösterme fırsatı buldular. Amaçlarına ulaşabilmek için I. Assur Ubalit (M.Ö. 1365–1330)'den itibaren, kuzey Suriye'deki HurriMitanni krallığı ve Doğu Anadolu'daki beylikler üzerine sistemli akınlar düzenlediler.

Bu bölgeye yaptıkları akınlardan elde etmek istedikleri sonuçlardan ilki, bir yandan Akdeniz limanlarını, Basra Körfezi'ne bağlayan ticaret yolları üzerinde denetim hakkı elde etmek, diğer yandan süper güç olabilmek için ihtiyaç duydukları doğal kaynakları sömürmekti.

Nihai sonuç ise Hurri-Mitanni egemenliğine son vermektir. Nitekim Asur Devleti bu politikasını I. Salmanassar (M.Ö. 1274–1245) döneminde gerçekleştirebildi. Bu tarihlerde

ise Doğu Anadolu'da dağınık olarak varlıklarını sürdüren beylikler, ortak ve güçlü düşmanları Asur saldırıları karşısında örgütlenme yolunu seçmişlerdir. İşte bu döneme Feodal Beylikler Dönemi, UruatriNairi Konfederasyonları Dönemi veya Urartu'nun Proto Tarihi gibi isimler verilir.

1.1.Urartu Devletinin Kuruluş Evresi

Önceleri Doğu Anadolu'da konfederasyonlar şeklinde başlayan siyasi yapılanma, sonraları konfederasyonların birleşik hareket etme arzularının artması üzerine merkezi devlet sistemine doğru ilk adımlar atılmıştır. M.Ö. 9. yüzyılda (M.Ö. I. bin yılın başlarında), konfederasyonlar birleşerek Urartu Devleti'ni oluşturmuşlardır. Aslında bu devre bir geçiş sürecidir.

Urartu Devleti için merkezi sisteme yönelik ilk organizasyonlar Lutipri /Lapturi döneminde başlamıştır.

Lutipri (M.Ö. 880–860) devri olayları hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Ancak Asur kralı, II. Asur Nasirpal'in (M.Ö. 883–859) 2. saltanat yılı yazıtlarından anlaşıldığına göre, Asur'a vergi vermek zorunda kalmıştır. Söz konusu vergilerin bu ülkeye ulaştırılmasını da Lapturi üstlenmek zorunda kalmıştır.

Lutipri'den sonra, Urartu tahtına Aramu/Arame (yaklaşık M.Ö. 860–840) geçmiştir. Bu kral hakkındaki bilgilerimiz ise Asur krallarından III. Salmanassar (M.Ö. 858–824)'ın sefer kayıtlarına dayanır. Buna göre, Asur kralı, Arame'nin krali şehri (Sugunia)'yı ele geçirdiğini Balavat Kapısı'nın, ilk bandında dile getirmiştir (Belli, 1982a: 151).

Asur kralı III. Salmanassar'ın, Urartu'nun krali şehri Sugunia'yı yağmalamasından yaklaşık iki yıl sonra Urartu kralı Arame, yeni bir krali kent kurmuştur. Bu aynı zamanda III. Salmanassar'ın bölgeden çekilmesinin ardından Urartu'nun yeniden toparlanmaya

başladığının göstergesidir. Ancak kısa süre sonra Asur kralı saltanatının 3. yılında Urartu üzerine yeni bir sefer düzenlemiştir.

III. Salmanassar'a ait yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Urartu'da merkezi devlet olma yolundaki ilk adımlar Arame döneminde gerçekleşmiştir. Arame'nin merkezi devlet olma yolunda beylikleri nasıl bir organizasyona tabii tuttuğunu tam olarak bilememekle birlikte, Sugunia ve Arzaşkun adı ile iki krali kent kurduğu artık kesinleşmiştir. Zira bu kralla birlikte Urartu krallığı tek önderin yönetimi altında örgütlenmeye başlamıştır (Belli, 1982a: 151; Çilingiroğlu, 1984a: 1314; Erzen, 1992: 27; Çilingiroğlu, 1994: 29 vd).

1.1.1. I. Sarduri

Arame'den sonra Urartu krallığına I.Sarduri'nin geçtiğini kendi ifadelerinden ve yine Asur kralı III. Salmanassar'ın kayıtlarından takip etmekteyiz. I. Sarduri (M.Ö. 840–830) gerçek anlamda Urartu Devleti'ni kurduğu gibi, Tuşpa'yı Urartu'nun yeni başkenti yapmıştır. Bu kralın, aynı zamanda krallığı zorla ele geçirdiği de düşünülmektedir.

Asur dilinde kaleme alınan ve Urartu'nun ilk yazılı belgesi olması ile önem kazanan Sardurburcu bize Urartu için yeni bir dönemin başladığını bildirir.

Asur kayıtlarında ise Sarduri ismine, III. Salmanassar'ın Urartu üzerine gönderdiği ordunun sefer kayıtlarında rastlanmaktadır. Bu sefer sırasında Asur ordusunu, kralın kendisi değil, DaianAssur adlı bir komutan yönetmiştir.

I. Sarduri dönemindeki tarihi olaylar ve krallığın yayılımı ile ilgili bilgilerimiz bu krala ait Sardurburcu yazıtından başka yazılı belge olmamasından dolayı son derece sınırlıdır. Yeni başkent Van Gölü'nün doğusunda kurulması krallığın doğuya ve kuzeye sefer düzenlemesini büyük ölçüde kolaylaştırmış olabilir. I. Sarduri'nin başa geçmesiyle krallık bölgede Asur ile mücadele edebilecek tek devlet haline gelmiştir. Bunun üzerine III. Salmanassar ordusunu Hubuşkia ve Musasir ülkelerine gönderir. Hubuşkia ülkesinden

haraç alan Asur ordusunun komutanı DaianAssur, Musasir'i de ele geçirir. Asur ordusu birçok Urartu kalesini yerle bir ettikten sonra ülkesine döner. Kayıtlardan I. Sarduri döneminde, Hubuşkia ülkesinin büyük bir bölümünün Urartu egemenliğinde olduğu ve yine Urartu egemenliğinin güneyde Musasir ülkesinin sınırlarına kadar ulaştığı anlaşılmaktadır (Çilingiroğlu, 1994: 41).

1.1.2. İşpuini

I. Sarduri'den sonra Urartu tahtına geçtiğini bildiğimiz İşpuini'nin hangi tarihlerde saltanat sürdüğü kesin değildir. Ancak Asur kralı V. Şamsi Adad (M.Ö. 823–811)'a ait bir yazıtta geçen Ushpina'nın, İşpuini ile aynı şahıs olduğu dikkate alınırsa Urartu kralının M.Ö. 825 ya da 824'te tahta geçtiği kabul edilebilir.

İşpuini (M.Ö. 825–810) Urartu'nun kendisinden önceki politikalarını devam ettirmiş, bayındırlık faaliyetlerini artırmış ve başkent kuzeyinde, güneyinde ve doğusunda yeni kaleler inşa etmiştir. Sürdürülen bu politikalar devletin gittikçe güçlenmesi ve örgütlenmesi ile açıklanabilir. Bu krala ait yazıtların bir bölümü yapım kitabeleridir. Bu yazıtlar Patnos, Zivistan ve Aşağı Anzaf kalelerinden bahsetmektedir (Çilingiroğlu, 1994: 42). Bu kral hakkındaki bilgilerin bir diğer kısmı ise çivi yazılı ve resimli tunç eserlerden elde edilir. Tarihi olaylar ile ilgili bilgi veren yazıtlar ise oğlu Menua ile ortak hükümdarlık yaptıkları dönemdedir.

Ayrıca bu döneme ait iki yazıt önem kazanır. Bunlardan ilki Urartu sınırlarının çizilmesi noktasında karşımıza çıkan ve Musasir/Ardini kentinin Urartu egemenliğine geçişini belgeleyen çift dilli (Urartuca ve Asurca) Kelişin Yazıtı, diğeri ise Urartu dini hakkında bilgi veren Meher Kapı Yazıtı'dır.

İşpuini krallığı sırasında, kuzeye ve Urmiye Gölü çevresinde kalan topraklara, buralardaki zenginliklerden ötürü ilgi duymuştur. Bu bölgeye yapılan ve doğu seferi olarak

değerlendirilen bilgilere, Erçek Gölü yakınlarında ki Karagündüz yazıtında (UKN: no. 24) rastlanır. Ayrıca, yazıtta Urartu kayıtlarında Barşua, Asur kayıtlarında ise Parşua olarak anılan bu ülkenin Urartu egemenliğine geçmesinden söz edilmektedir. Bu da Urartu devletinin Batı İran topraklarında söz sahibi olmaya başladığının kanıtıdır. Özellikle M.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısından sonra kuzeybatı İran'da görülen, Urartu dönemi kale ve yerleşim yerlerinin çokluğu bu bölgenin Urartu Devleti için taşıdığı önemi gösterir (Çilingiroğlu, 1994: 49, dpn. 88).

İşpuini'nin tek başına krallık yaptığı kısa süre içerisinde Urartu krallığı genişlemesini sürdürmüş, krallığın sınırları kuzeyde Patnos, batıda Bulanık Ovası, güneyde olasılıkla Tatvan ve doğuda bugünkü Türkiye İran sınırını belirleyen dağ silsilesine kadar ulaşmıştı (Sevin, 1979: 11; Çilingiroğlu, 1994: 51).

Özellikle Patnos ve yakın çevresi, kuzeye düzenlenen askeri faaliyetlerde ana üs olarak kullanılmıştır (Zimansky, 1985: 26). Güney, kuzeydoğu ve kuzeybatı yönündeki yolların kesişme noktasının Patnos ovası olduğunu burada kurulan Anzavurtepe Kalesi doğrulamaktadır.

İşpuini ve Menua'nın ortak krallıkları döneminde (M.Ö. 9. yüzyıl sonları) kuzey bölgelerine yapılan seferler sırasında ele geçen bir başka yazıt ise TuşpaUiteruhi yolu üzerinde yer alan Toprakkale Yazıtı'dır. Bu yazıt Urartu'nun daha kuzeye yapılan seferlerinden bahseder.

İşpuini döneminde Urartu'yu güçlü kılan nedenlerden birisi de merkezileşmeye önem verilmesidir. Aynı zamanda kuzey kuzeydoğuya gerçekleştirilen seferler sonucunda bölgeden haraç alınması ekonomik açıdan güçlü olmayı da beraberinde getirmiştir.

Yine yukarıda sözü edilenlerin dışında, İşpuini ve Menua'nın ortak krallık yaptıkları dönemde, Van Gölünün kuzey kuzeydoğusuna askeri seferler düzenledikleri, çift

yüzlü, bir yazıt ile kanıtlanmıştır. Bu yazıtta göre krallar, Anaşe, Witeruhi/Uiteruhi, Luşa ve Katarza ülkelerine sefer düzenlemişlerdir. Bu sırada, Etiuhe ülkesinden adı geçen topluluklara yardım gelmesine rağmen Urartu devleti bu topluluklardan 1720 erkek, 1670 kadın, 126 at, 13540 büyükbaş ve 20785 küçükbaş hayvan haraç almayı başarmıştır (San, 2000: 21).

Bu ganimetler dikkate alındığında kuzey seferlerinin Urartu için ne derece önemli ve kaçınılmaz olduğu daha iyi anlaşılır.

Urartu kralı İşpuini tahta çıkışından kısa bir süre sonra oğlu Menua'yı tahta ortak etmiştir. Bu sürecin ne zaman ve ne şekilde başladığı hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Bu ortak krallık sırasında Asur devleti M.Ö. 745 yılına kadar sürecek olan duraklama ve gerileme sürecine girmişti. Urartu kralları İşpuini ve Menua bu süreci çok iyi değerlendirerek Urartu'nun genişleme politikasını sürdürmüşlerdir.

1.1.3. Menua

İşpuini'den sonra krallığın başına oğlu Menua (M.Ö. 810-786) geçmiştir. Menua'nın tek başına tahta geçtiği yıllar, Urartu Krallığı'nın her açıdan yükselişe geçtiği bir dönemdir. Menua siyasi politikaları ve imar faaliyetleri bu döneme damgasını vurmuştur. Bu kralın faaliyetleri ile Urartu Krallığı kısa sürede Doğu Anadolu ve yakın çevresinin en önemli devleti haline gelmiştir. Menua'nın Asur'un buhranlı bir dönemde bulunmasından da faydalanarak İşpuini döneminde başlayan Manna ve Parşua seferlerini sürdürdüğü ele geçen yazıtlardan anlaşılmaktadır (UKN: no. 150; HChI: no. 16; Olmstead, 1964: 159).

Ayrıca bu dönemde gerçekleşen AsurUrartu mücadelelerinde üstün olan tarafın Urartu olması, Asur'un hâlâ buhranlı bir dönemden çıkamadığını göstermektedir. Menua,

Asur'un bu durumundan da faydalanarak ülkesinin sınırlarını doğudan batıya, kuzeydoğudan güneydoğuya kadar genişletmiştir. Öyle ki bu sınırlar Urartu topraklarının en geniş sınırlarıdır. Bu dönemde gerçekleşen seferlerin ana güzergâhı ise batı ve kuzey ülkelerine yöneliktir. Malatya'nın bu dönemde Urartu topraklarına katılması batıdaki ilerleyişin en önemli bir göstergesidir (Belli, 1982a: 156).

Urartu Krallığı'nın yayılım alanını oldukça genişleten Menua döneminde gerçekleştirilen seferlerin bir diğer güzergâhı ise kuzeye yapılan seferlerlerdir. Menua döneminde kuzeydeki Urartu faaliyetleri artarak devam etmiştir. Aslında kuzey yayılımı sadece Menua için değil, krallık içinde büyük önem taşıyordu. Babası İşpuini döneminde başlayan kuzey seferlerine, kendisi ve kendisinden sonraki krallarında devam etmesi, kuzeye yayılım politikasının belki de devlet politikası olduğunu gösteriyordu.

Nitekim Menua'dan, II. Sarduri'ye kadar geçen sürede kuzey, Urartu Krallığı'nın hep ilgisini çekmiştir. Krallık bu bölgeye ardı arkası kesilmeyen seferler düzenlemiştir. Kaldı ki İşpuini ile başlayan kuzey seferlerinin bir kısmının Aras Nehri ve ötesine (kuzeydoğu), bir kısmının ise Erzurum bölgesine (kuzeybatı) yapıldığı, yazıtlardan başka arkeolojik bulgularla da desteklenmektedir. Daha önce kuzeydoğuya yapılan seferlerin ardından Menua, kuzeybatıya yönelerek, Diauehi topraklarının ana kısmına ulaşmak istemiştir. Bu dönemde Urartu'nun kuzeybatıya yöneldiğini Pirabat, Zivin/Süngütaş, Delibaba, Yazılıtaş ve Pasinler yazıtları doğrulamaktadır. Yazıtlardan, söz konusu merkezlerde kale yaptırılması ve bu merkezlerin birbiri ile bağlantısını sağlayan yolun, kuzeydoğudan Erzurum'a kadar, emniyet altına alındığı anlaşılmaktadır.

Diauehi ülkesi sınırları içerisindeki Horasan'ın güneyinde yer alan ve bütün olarak okunabilen Yazılıtaş yazıtında önemli bilgiler mevcuttur. Urartu Kralı Menua, Yazılıtaş yazıtında Diauehi'ye düzenlediği ilk seferi hakkında bilgi verir. Kral Diauehi'ye geldiğini

ve burayı fethettiğini, ülkenin başkenti Şaşılı'yu ele geçirdiğini ifade eder. Ülke topraklarını ve kalelerini ateşe verdiğini ve Diauehi kralından haraç aldığını da belirtir.

Bunun yanı sıra Sarıkamış'ın 35 km. güneybatısında ve Horasan'ın 20 km. kadar kuzeyindeki Zivin/Süngütaş yazıtının içeriği de bölge için önem taşımaktadır.

Söz konusu yazıtlarda, bölgenin hem tarihi coğrafyası hem de Urartu'nun kuzey yayılımı açısından oldukça dikkat çekici bilgiler mevcuttur.

Yine Urartu'nun bu dönemde kuzeye, Aras vadisine, doğru düzenlediği seferler hakkında en geniş bilgiyi Menua'ya ait Körzüt Yazıtı'nda bulmaktayız (Dinçol, 1976: 1930; DinçolKavaklı, 1978: 3034). Yazıttan, Urartu'nun ana hedefinin Erequa olduğu anlaşılmaktadır. Erequa ülkesi ise büyük bir olasılıkla Transkafkasya'nın güneybatı bölgesindeki İğdir ovası ve çevresidir (DiakonoffKaskai, 1981: 31).

Menua askeri ve ekonomik alanda yaptığı bu icraatlar sonucunda kuzeyin önemli hammadde yataklarını, tarım ve hayvancılık merkezlerini ele geçirmiştir. Aynı zamanda hâkimiyetine aldığı topraklarda ki insan gücünü de kullanmayı ihmal etmemiştir (Çilingiroğlu, 1994: 6870).

Menua buraya düzenlediği seferleri yağma adına değil bölgede kalıcı olmak adına gerçekleştirmiştir. Bunu bölgede askeri amaçlı inşa edilen kale ve garnizonlar doğrulamaktadır (Pehlivan, 1991c: 35; San, 2000: 21; Köroğlu, 2000: 721).

Çeşitli önemdeki yolları ele geçirirken bu yolların güvenliğini sözü edilen kalelerle sağlamaya çalışmıştır. Menua'nın akılcı kuzey politikası sayesinde, kuzey sürekli kontrol altında tutulmuş, bu politika kendisinden sonraki krallar için de örnek teşkil etmiştir.

Bütün bunlara rağmen kuzey ülkeleri bütünüyle Urartu egemenliğine girmemiştir. Bunun nedeni belki de bu ülkelerin coğrafyasının taşıdığı çetin şartlardan

kaynaklanmaktadır. Kuzeydeki bu durum I. Arğışti'nin başa geçtiğindedede devam etmiştir (Çilingiroğlu, 1994: 6566).

1.1.4. I. Arğışti

Urartu Devleti'nin başına Menua'dan sonra oğlu I. Arğışti (M.Ö. 780–756) geçmiştir. Menua gibi I. Arğışti döneminde de kuzeye duyulan ilgi devam etmiştir. Bu dönemde krallığın kuzeydeki en uzak noktalara sefer düzenlediğini bölgede bulunan Hanak/Ortakent ve Sarıkamış Yazıt'ları kanıtlamaktadır.

I. Arğışti, Hanak/Ortakent yazıtında, bölgede bulunan Tariu ülkesini ele geçirdiğini ve daha sonra Huşa ve Bia ülkelerine kadar ilerlediğini ifade etmektedir. Yazıtta bizim için önemli olan konu, bölgeden ne kadar haraç alındığından öte adı geçen şehirlerin nerede yer aldığıdır. Dinçol'lar, Tariu'yu Hanak'a, Huşa, Bia ve Aşqalaşi'yi ise yazıtın yakın çevresine yerleştirir. Konu bu açıdan ele alındığında yazıt, hem Urartu'nun kuzeyde ulaştığı nokta hem de Diauehi'nin kuzey sınırı için özel bir önem taşımaktadır (Dinçol 1992, 109 vd).

I. Arğışti'ye ait bir diğer yazıt Sarıkamış Yazıtı'dır. Bu yazıtı Sarıkamış bölgesindeki Zivin yazıtından ayıran özellik ikisinin de farklı krallara ait olmasıdır. Zivin Yazıtı Menua'ya aitken, Sarıkamış yazıtı babası gibi kuzeye yönelik seferleri sürdüren I. Arğışti'ye aittir. Bölgenin kontrolü için, Menua döneminde uygulanan vasallık sisteminden vazgeçen I. Arğışti bölgeyi, merkezden gönderilen valiler/EN. NAM vasıtasıyla yönetmeyi uygun bulmuştur. I. Arğışti'nin uygulamaya koyduğu bu politika sayesinde kuzeydeki Urartu egemenliğinin daha kalıcı hale geldiği söylenebilir.

I. Arğışti'nin yıllığı olarak isimlendirilen Horhor Yazıtları ve bunun kopyaları olan Eski Van şehrindeki yazıt parçaları dönemin seferlerini özetler niteliktedir (UKN: no. 127 B1; HChI: no. 81; Payne, 1995: 7576, 80). Bunlara göre, I. Arğışti'nin krallığının ikinci,

on dördüncü ve olasılıkla son yıllarındaki seferleri kuzeye yöneliktir. Urartu'nun bu en uzun yazıtlarından anlaşıldığı kadarıyla, Diauehi'den 41 mina altın, 37 mina gümüş ve 10.000 mina bakır madeninin yanı sıra, 1000 at, 300 büyükbaş hayvan ve sayısı anlaşılamayan küçükbaş hayvan her yıl vergi olarak istenmiştir. Diauehi ülkesinin maden ve hayvancılık yönünden zenginliği incelendiğinde, ülkenin doğusunun ve merkezi kısmının tarım ve hayvan, batı ve kuzey bölümlerinin ise maden bakımından son derece zengin olduğu tespit edilmiştir.

Bölgeye yapılan seferlerin bir başka nedeninin, ganimet listelerinden de anlaşıldığı kadarıyla, maden kaynakları üzerinde hâkimiyet kurma amacı taşıdığını takip etmekteyiz. Nitekim Bayburt yakınlarında bakır ve gümüş yataklarının (Sevin, 1979: 105106), Artvin yakınlarında ise altın yataklarının (Forbes 1950, 150 vd) varlığı yazıtlardaki bilgileri doğrular niteliktedir.

Bu yazıttaki bir başka önemli nokta, yerleşim yerleri açısından bazı bilgilerin bulunmasıdır. Yine bölgede varlığı bilinen ve yazıtta adı geçen 3 ülke, 105 kale ve 453 şehir, bize bölgenin bu dönemde yoğun bir yerleşime sahne olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Yazıtta adı geçen ve Çıldır Gölü ile Gökçe Göl arasındaki alanda yer alan Tariu ve Uzinabitarna kentlerinin alınması ise bu seferler sonucunda Urartu Devleti'nin kuzeydeki en uzak noktaları egemenlik sahasına aldığını göstermektedir.

Bu dönemde krallığı etkileyen bir başka tehlike kuzeyden gelen göçebe kavimlerdir. Gökçe Göl çevresinde yer alan Etiu ve Katarza ülkelerindeki bir takım olaylara karşı, I. Argiştı aldığı önlemleri krallığının 13. yılındaki (M.Ö. 774) kayıtlarda anlatır. Yazıttan çıkarılan en önemli sonuç, ilerleyen yıllarda Anadolu'nun siyasi dengelerini bozacak olan İskitlerin Urartu kayıtlarında yer almasıdır (Van Loon 1966, 15).

İşkigulu üzerine düzenlenen seferden sonra, Diauehi ülkesinin ayaklandığının bilinmesine rağmen bu ülke üzerine tekrar gidilip gidilmediği konusunda kayıtların suskun kalması, bu ülkenin Urartu'ya tümüyle boyun eğdiğini gösterir (Pehlivan, 1991c: 37).

I. Arğişti tahta geçtiği yıllardan itibaren babasının yayılmacı ve ekonomik politikalarını takip ederek, Urartu Devleti'ni geniş sınırlara ve ekonomik zenginliğe ulaştırmıştır. Kuzey seferlerini daha çok Aras Nehri'nin de kuzeyine gerçekleştiren I. Arğişti, bundan sonra batıya yönelmiş ve ülkenin sınırları, kuzeyde Karadeniz Dağları'ndan kuzeydoğuda Transkafkasya'ya, batıda Malatya bölgesinden, güneyde Batı İran'a kadar ulaştırmıştır. I. Arğişti'nin güneydeki hareketlenmelere de müdahale ettiği bilinmekle birlikte, bunun güneyin egemenlik altına alındığı anlamına gelmediğini de kabul etmek gerekmektedir.

I. Arğişti'nin saltanatının sonlarına doğru Urartu Devleti gücünün en üst seviyesinde idi. Krallık Van Gölü bölgesinden Kafkas ötesine kadar üstünlüğünü kabul ettirmişti. Bunun yanında Kuzey Suriye'yi ele geçirmiş ve Batı İran'a kadar ilerlemişti. Bu dönemde Urartu Devleti'nin sürekli yükselişi ve adı geçen toprakların yanında Akdeniz ticaret yollarını da kontrol altına alması, Asur Devleti'nin geri planda kalmasına neden olmuştu. Tüm bu toprakların Urartu Devleti'nin hâkimiyetine girmesi üzerine Asur Devleti bir süre ekonomik sıkıntılar yaşamıştı (Belli, 1982a: 161).

Öyle anlaşılıyorki I. Arğişti öldüğünde oğlu II. Sarduri'ye büyük ve güçlü bir ülke bırakmıştı.

1.1.5. II. Sarduri

Urartu ülkesinin en güçlü olduğu bir dönemde tahta II. Sarduri (M.Ö. 756730) geçmiştir. Bir başka ifade ile II. Sarduri babası I. Arğişti'den görkemli bir uygarlık

devralmıştır. I. Arğişti zamanında sergilenen kuzey politikası II. Sarduri döneminde de devam etmiş ve kuzeydeki ölkelere bu dönemde bir yenisi daha eklenmiştir.

II. Sarduri'nin kuzeydeki eylemlerini Pasinler/Hasankale'ye bağılı Güzelhisar/Avnik köyündeki kale ve bir kısmı tahrip olmuş bir yazıttan anlıyoruz (Aydın, 1991: 323 vd).

Yazıtta kuzey ile olan ilişkilerin ayrıntısına girilmese de, Urartu'nun bölgedeki varlığının bu dönemde de devam ettiğı sonucu ortaya çıkmaktadır.

II. Sarduri'nin krallığı zamanında ilgilenilen bir başka konu kuzeyin uzak noktalarından birine, Urartu'nun sadece bu dönemde karşımıza çıkan Qulha ölkesi üzerine, iki sefer gerçekleştirilmesidir. Bu ölkeye düzenlenen seferlerden birincisi, Van Kalesinde Analı Kız (Figür28) olarak bilinen alandaki stelin ön yüzüne, ikincisi ise söz konusu stelin sağ tarafına yazılmıştır (Köroğlu, 2000: 727).

Qulha ölkesine düzenlenen seferlerin sonucunda tıpkı diğere kuzey kentleri ve Diauehi'den alındığı gibi bu ölkeden de oldukça zengin ganimetler elde edilmiştir. Özellikle ikinci sefer kayıtlarında geçen "...demir bir mühür hazırlattım..." ifadesi, bu ölkedeki demir kaynaklarına işaret etmektedir (Köroğlu 2000, 730).

Bu kral sonrasında Urartu'nun kuzeye ilgisi gittikçe azalmaktadır. Bir başka ifade ile Urartu yazıtlarında bu bölgenin adı geçmemektedir. Bu da bu bölgenin kontrol altına alındığını göstermesi bakımından önemlidir.

İşpuini döneminden II. Sarduri'ye kadar geçen zamanda, kuzeyin krallık için ne denli önemli olduğunu, gerek bölgeye düzenlenen seferlerin yoğunluğundan gerekse bu seferler hakkında bilgi veren yazıtların ve arkeolojik verilerin varlığından anlıyoruz.

Kuzeye yapılan seferlerden başka bu dönemde gerçekleşen olaylardan biri de Asur Devleti'nde meydana gelen bir taht değişikliğidir. Bu gelişme ile Önasya'daki dengeler Urartu aleyhine değişmeye başlamıştır.

Bir isyan sonucu V. AsurNirari'nin yerine geçen III. TiglatPileser'in askeri harekâtları ile Asur Devleti eski topraklarını tekrar kazanmaya başlamıştır. III. TiglatPileser önce Kuzey Suriye'yi Asur egemenliğine katmış bir süre sonra ise Urartu'nun merkezi Tuşpa'ya kadar ilerlemiş ve Van Kalesi'ni kuşatmıştır. Ancak kaleyi alamadan geri çekilmiş ve geri çekilirken Van Kalesi eteklerindeki şehri yağmalamıştır. III. TiglatPileser'in bu başarılı seferleri sonucu, Menua ve I. Argiştî döneminde ele geçirilen ülkeler, bir müddet sonra Asur Devleti'nin eline geçmiştir (Çilingiroğlu, 1984a: 22).

Asur Devleti ile olan mücadelelerinde başarısız olmasına karşın, II. Sarduri'nin dönemi bir refah dönemidir. Bu dönemde yapılan ve Urartu mimarisinin üstün örneklerinden biri olan Çavuştepe Kalesi bu durumun en önemli göstergesidir (Belli, 1982a: 162164;).

II. Sarduri, Urartu'nun dış politikasını başarı ile uygulamasına rağmen, Asur yenilgileri onun saltanatının son yıllarının hüsrarla bitmesine sebep olmuştur.

1.1.6. I. Rusa

II. Sarduri'den sonra Urartu tahtına I. Rusa (M.Ö.735–714) geçmiştir. I. Rusa'nın saltanatının ilk yıllarına ait belge oldukça azdır. Bu dönemle ilgili bilgi veren yazıtlarda (UKN: no. 265266.), Gökçe Göl kıyısında iki önemli kalenin inşa edildiği kayıtlıdır. Haldi ve Teişeba adı verilen bu kaleler kuzeyden gelen göçebe/atlı kavimlerin, Urartu sınırlarını zorlamaları sonucu inşa edilmiştir.

I. Rusa, Gökçe Göl civarındaki seferini tamamladıktan sonra, Urartular için büyük öneme sahip olan Musasir kentine yönelmiştir (UKN: no. 264; Belli, 1982a: 166.): Musasir

kralı, tahtını korumuş olmasına rağmen Urartu kralına kesin bir şekilde bağlanmıştır. Ayrıca Musasir'in Asur'a yapılan seferler için bir çıkış noktası olarak kullanılmış olduğu da anlaşılmaktadır.

I. Rusa, tedbirli bir politika izleyerek, Asur ile karşı karşıya gelmekten kaçınmıştır. Bunu yaparken de Batı İran bölgesindeki krallar ile iyi ilişkiler kuruyor ve bu kralları Asur'a karşı isyan ettirmek istiyordu. Bu sırada, Asur tahtında bir değişiklik olmuş, III. TiglatPileser (M.Ö. 745–727)'in yerine geçen V. Salmanassar (M.Ö. 726–722)'dan II. Sargon (M.Ö. 721–705) tahtı zorla ele geçirmiştir.

II. Sargon, bu olaydan hemen sonra, Suriye bölgesinde isyan etmiş olan Arpad, Damascus, Samaria ve Hamath birliklerini ağır yenilgiye uğratmıştır. Bu başarılı Kuzey Suriye seferinden sonra, Asur kralı bu bölgedeki egemenliğini tamamen hissettirmek için çalışmalarını arttırmıştır. Asur kralı TiglatPileser zamanında kurulan casusluk teşkilatını genişletmiş ve başına prens Sanherib'i getirerek Urartu Devleti'nin bütün faaliyetlerini sıkı bir kontrol altına almak istemiş ve Sanherib'i Urartu ülkesinde bu işle görevlendirmiştir.

Sanherib'in II. Sargon'a göndermiş olduğu mektup tarih açısından oldukça önemlidir. Mektupta Sanherib, Kimmerlerin Urartu üzerine yaptığı başarılı seferden bahsedilmektedir.

Sanherib'in gönderdiği mektuptan sonra aradığı fırsatı bulan Asur kralı II. Sargon M.Ö. 714'de, Urartu kralı I. Rusa ve müttefikleri üzerine sefere çıkmıştır. Asur ve Urartu tarihi için olduğu kadar, Kuzey Suriye ve Batı İran için de önem taşıyan bu sefer Sargon'un 8. Seferi diye adlandırılır. Kalah'dan yola çıkan II. Sargon, Yukarı ve Aşağı Zap Nehirleri'ni geçtikten sonra, Batı İran'da Zamua Ülkesi üzerinden seferine devam eder. Urmiye Gölü çevresinde bulunan beylikler üzerine yapılan akınlardan sonra Urartu kralı ile

karşılaşmak üzere Uauaş Dağı'na doğru ilerler ve iki ordu bu dağın yakınlarında savaşır. Urartu kralının yanında Mannea Ülkesinin kuvvetleri de bulunmaktadır (LAR II, 154155).

Asur Kralı, I.Rusa'nın Batı İran'daki ülkelerle sürekli uğraşmasından büyük bir rahatsızlık duymuştur. Yapılan savaşla bu durum ortadan kaldırılmıştır. II. Sargon seferini burada bitirmeyip Urartu'nun merkezine doğru ilerletmiştir. Kuzeybatı İran ile Van Gölü arasında kalan bölgeler yakılıp, yıkılmıştır. Ağır orduyla hareketin kolay olmadığını gören II. Sargon seçme 1000 savaşçısını yanına alarak, kalan birliklerini Asur'a geri göndermiş, bu seçme savaşçıları ile Musasir kenti üzerine yürümüş ve kenti ele geçirmiştir. Böylece Urartu'nun bu önemli şehri tahrip edilmiş ve şehir halkının büyük bir kısmı başka bölgelere nakledilmiştir.

Bu yağma seferinden sonra II. Sargon ve askerleri Asur'a dönmüşlerdir. II. Sargon'un bu seferinde Tuşpa şehrine yönelmemesi ve bu seferden bir yıl sonra Urartu'ya karşı yeni kaleler inşa etmesi Urartu'nun gücünün tamamen ortadan kaldırılamadığının önemli bir kanıtıdır. Urartu Devleti bu yenilgi sonucunda kralı I. Rusa intihar etmiştir.

1.1.7. II. Argiştı

I. Rusa'dan sonra Urartu tahtına II. Argiştı (M.Ö.714–685) geçmiştir. II. Argiştı'nin saltanatı boyunca gelişen olaylar hakkındaki yazılı kaynaklar oldukça azdır (Piotrovskii, 1969: 125 vd; Çilingiroğlu, 1994: 98). Ele geçen az miktardaki yazıtta (UKN: no. 275277) imar faaliyetleri ile ilgili bilgi vermektedir.

II. Argiştı döneminin en önemli olayı hiç şüphesiz özellikle Kimmerlerin başını çektiği göç dalgasıdır. II. Argiştı, kuzey bölgelerini istila eden Kimmerleri durdurabilmek için kuzeye doğru sefere çıkmak zorunda kalmıştır. M.Ö. 707'de yapılan savaş sonucunda Urartu kralı yenilgiye uğramıştır. Bu seferle ilgili bilgiler, Asur prensi Sanherib'in (M.Ö.704681) babası II. Sargon'a yazdığı mektuptan takip edilmektedir. Sanherib,

mektupta II. Arğışti'nin tıpkı babası I. Rusa gibi Kimmerler tarafından yenilgiye uğratıldığını yazmaktadır (Tarhan, 1978: 102). Urartu toprakları içerisinde geçerek batıya yönelen Kimmerler, Friglerin başkenti Gordion'u yağmalamışlardır. Urartu kralı II. Arğışti'de Kimmerler'in geri dönme ihtimaline karşı Erzincan yakınlarında bulunan Altıntepe Kalesi'ni inşa ettirmiş olmalıdır (Özgüç, 1966: 2 vdd; Klein, 1974: 77 vdd). II. Arğışti, doğu bölgesinde de kaleler inşa ettirmiştir. Yapılan bu imar faaliyetleri Urartu kralının doğuya doğru bir sefer yapmış olduğunu göstermektedir. Kale inşa yazıtında bu konuda bilgi bulunmaktadır. Söz konusu yazıttan bu seferin, Arhu Ülkesi'ne yapıldığını, Usulu ve Bugu Ükeleri'nin ele geçirildiğini ve Muna Irmağı'na kadar gidildiğini öğrenmekteyiz (Salvini, 2006: 113).

Asur kayıtlarında II. Arğışti dönemiyle ilgili son derece sınırlı bilgilere sahibiz. Urartu kralı, Kuzey Suriye ve Urartu'nun batısında bulunan kent devletleri ile ilişkilerini sürdürmüş ve geleneksel politikaları haline gelen Asur kralına karşı isyana teşvik politikalarını devam ettirmiştir. Tabal ve Muşki ile ilişkiler kurulmuştur. Bu ilişkilerin tabii sonucu olarak Tabal kralı Ambaris, II. Sargon'a karşı ayaklanmıştır. Kummuhu bölgesinin isyanını (M.Ö. 709/708) bastırması ile ilgili bilgi veren II. Sargon, bu isyanların arkasında Urartu kralının olduğunu açık bir şekilde dile getirmektedir (Postgate, 1973: 23).

Önceleri II. Sargon'a karşı ayaklanan Muşki kralının, daha sonra Asur kralı ile iyi ilişkiler kurma yoluna gitmesi II. Sargon'u sevindirmiştir. Kısa bir süre sonra Asur tahtına babası zamanında casusluk örgütünün başında bulunan Sanherib (M.Ö. 704/681) geçmiştir (Saggs, 1984: 98 vd).

Sanherib'in tahta çıktığı dönemlerde Asur'un en önemli problemlerinin birini Babil ülkesi oluşturmaktadır. Bu tarihlerde Urartu topraklarının Kimmer tehlikesine karşı bir tampon bölge olarak görülmesi Asur'u büyük oranda rahatlatmış olmalıdır. Bu durumdan

faydalanan Sanherib, Ninive kentinin yeniden inşasını bile tamamlamıştır. Asur kralı yukarıda saydığımız sebeplerden dolayı kuzey komşusu, Urartu devleti ile fazla uğraşamamış, dolayısıyla Asur kaynakları bu dönemde Urartulular hakkında suskun kalmıştır.

Sanherib'in Ninive'de öldürülmesi Asur ülkesinde bir iç savaşın çıkmasına sebep olmuşsa da, Assarhaddon (M. Ö. 680669) bu iç savaşı bitirmiş ve tahtın yeni sahibi olmuştur (Çilingiroğlu, 1994: 101).

1.1.8. II. Rusa

Urartu tahtına II. Argiştı'den sonra II. Rusa (M.Ö. 685-645) geçmiştir. II. Rusa'nın tahta geçmesi Urartu tarihinde yeniden yükseliş dönemi olarak kabul edilir. II. Rusa kendisinden önce tahta çıkmış olan I. Rusa ve II. Argiştı'nin uygulamış oldukları dış politikalarda değişiklik yaparak göçebe kavimlere düşmanca davranmak yerine onlarla dostça ilişkiler kurma yoluna gitmiştir. Bu politikanın temel dayanak noktası ise iskân politikasıdır. Bu dönemde uygulanan iskân politikasının iki amacı bulunmaktadır; bunlardan ilki, Urartu'nun ihtiyaç duyduğu insan gücünün sağlanması, ikincisi ise göçebe kavimler ile kurulan iyi ilişkilerin kalıcı hale getirilmesidir. Rusa II ihtiyaç duyulan insan gücünü sağlamak için harekete geçmiş, Mannea bölgesinden kadınlar, Haliti/Pontus yöresinden erkekler, Frigya ve Hate/Kappadokia ülkelerinden yeni halklar getirilerek Urartu Ülkesine yerleştirmiştir (UKN: no. 278; van Loon, 1966: 20 vd; Öğün, 1967: 68; Erzen, 1992: 37 vd).

II. Rusa akılcı politikası sayesinde, Kimmerlere yurt vermekle onlarla olası bir savaş ihtimalini ortadan kaldırmıştır (Durmuş, 1997: 274). Bu yakınlaşmadan önce, kuzey bölgelerinin büyük bir kısmı da zaten Kimmer boylarının eline geçmişti. II. Rusa bu yerinde politikası sayesinde kendisine geniş bir hareket alanı bulmuş, aynı zamanda ezeli

düşmanı Asur'a karşı da güçlü bir müttefik kazanmıştır. Kimmer-Urartu ittifakı Asur kralını endişelendirmiş, Kimmerlerden sonra İskitlerinde Anadolu'ya gelmeleri ve Asur sınırlarına inmeleri bu devleti daha da güç duruma sokmuştur.

Ancak Urartu ve Asur devletleri birbiriyle uğraşırken bölgede üçüncü bir güç ortaya çıkmıştır. Bu da Batı İran'da gelişmesini tamamlayan Medler'dir. Bir süre sonra bu güç Urartu ve Asur için ciddi tehlike olacaktır.

Bu olaylardan sonra Urartu kralı Rusa II, Supria bölgesinde çıkan isyanı yeni müttefiki Kimmerler sayesinde kısa sürede bastırmıştır.

Bu sırada Asur kaynakları İskit/İşkuza/Asquzai, kralı İşpakai ile yapılan bir mücadeleden bahsetmektedir. M.Ö. 679'da meydana gelen bu mücadeleyi Assarhaddon Asur lehine çevirmeyi bilmiştir.

Asur kralının kazanmış olduğu bu zaferin bütün İskit boylarına karşı kazanıldığını düşünmek mümkün değildir. Çünkü İskit baskısı bölgede her geçen gün artarak devam etmiştir. Urartu kralı, İskit boylarının topraklarından geçmelerine ve Asurla sürekli mücadele ettikleri Mannea Ülkesine yerleşmelerine izin vermiştir. Böylece II. Rusa, iki önemli problemi birden çözmüştür. İskitlerle savaşmak zorunda kalmamış ve Asur'a karşı yeni bir müttefik kazanmıştır. Ayrıca kendi savunmasını da ihmal etmeyerek, Batı İran bölgesi sınırlarına dayanıklı kaleler inşa etmiştir. Bu kalelerden en önemlisi hiç şüphesiz ki, Bastam Kalesi'dir.

II. Rusa, Batı İran'dan başka Anadolu'da da imar faaliyetlerinde bulunmuştur.

Van'da yeni başkent Toprakkale'nin/Rusahinili inşasından başka, Adilcevaz/Kef Kalesi, Ayanis kalesinin inşası ve Çavuştepe/Sardurihinili kalesine yeni ilaveler yapılması onun önemli imar işlerinden bir kısmıdır. Bunların yanı sıra Transkafkasya'nın yeni eyalet merkezi Teişeba/KarmirBlur yine bu kral zamanında kurulmuştur.

M.Ö. 673'de İskitlerde de bir takım hareketlenmeler ortaya çıkmaya başlamıştır. İskitlerin başına geçen Bartatua/Partatua. Bartatua, Asur Kralı Assarhaddon'ın kızını istemiştir. Assarhaddon'ın kızını Bartatua'ya verdiğini, daha sonraki olaylarda İskitlerin Asur'un yanında yer almasından anlamaktayız. Bu evlilikten sonra yapılan antlaşmanın ne kadar sürdüğünü bilemiyoruz. Ancak Medler'in ve Babilliler'in birleşerek, Asur Devleti'nin yıkılışına sebep olmaları bu antlaşmanın uzun ömürlü olmadığını gösterir. Assarhaddon'dan sonra Asur tahtına Asurbanipal (M.Ö. 668-627) geçmiştir. Yeni kral döneminde Asur ve Urartu gibi iki ezeli düşman arasında yumuşama olmuştur. Bu havanın iyi ilişkilere dönüşmesi için Urartu kralı II. Rusa, bir diplomatik heyeti Ninive'ye göndermiştir.

İki devlet arasındaki bu yakınlaşma II Rusa'dan sonrada devam etmiştir.

1.1.9. III. Sarduri

II. Rusa'nın ölümü üzerine Urartu tahtına III. Sarduri (M.Ö. 645-635) geçmiştir. Babası gibi o da Asur ile sağlanan bu dostluğu sürdürmek istemiştir. III. Sarduri'nin, Asur kralına gönderdiği elçiler heyeti ile ilgili Asur kayıtlarındaki bilgilerde, iki devletin önceki yıllarda başlayan ve giderek artan Med ve İskit tehlikesine karşı ortak hareket edilmesi gerektiği yönünde bir takım görüşler yer almaktadır (Çilingiroğlu, 1994: 111).

Urartu kralının on yıl süren saltanatı boyunca herhangi bir başarısına rastlanamamıştır. KarmirBlur'da 1956 yılında bulunan bir tabletin altındaki mühürden III. Sarduri ile III. Rusa'nın bir müddet ortak krallık sürdükleri anlaşılmaktadır (Azarpay, 1968: 115, dpn. 220, 224). Bundan sonraki dönem hakkında gerek Urartu kaynaklarında gerekse Urartu Devleti hakkında bu zamana kadar ayrıntılı bilgi veren Asur kayıtlarında hemen hemen hiçbir bilgiye rastlanmaz. Bu da M.Ö. 635 ile 585 yılları arasındaki elli yıllık sürenin karanlıkta kalmasına sebep olur.

Urartu'dan bahseden en son kaynak Babil Kroniği'dir (M.Ö. 609). Bu kayıtlarda İskitlerin, "Urartu topraklarına kadar" ilerledikleri ifade edilmektedir. Buna göre Urartular bu tarihe kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Krallığa son darbeyi ise bazı kaynaklara göre İskitler (Belli, 1982a: 178;), bazı kaynaklara göre ise Medler vurmuştur (Erzen, 1992: 40; Çilingiroğlu, 1994: 113114).

M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına kadar siyasi varlıklarını korumuş olan Urartular, M.Ö. 6. ve 5. yüzyıllarda Önasya ve Anadolu tarihinde artık hiçbir rol oynamamışlardır.

Bu devlet konfederasyon dönemi de dikkate alınırsa, Anadolu tarihinde 600 yıl süresince varlık göstermiş, Asur krallığı ve göçebe kavimler ile yaptığı mücadelelerle Anadolu tarihinin şekillenmesinde büyük pay sahibi olmuştur.

II. BÖLÜM

2. URARTU DEVLET YÖNETİMİNE DİNİN ETKİSİ

2.1. Urartu İdare Şekli

Yerli ve yabancı bazı bilim adamları Urartu Krallığı'nın idare şeklini teokratik ve merkeziyetçi bir düzen olarak tanımlarlar.

Urartu Devleti'nin yapısı Urartu tanrıları (Figür 4041) ile yakından ilişkilidir. Krallıkta gerçekleşen her faaliyetten resmi devlet panteonun da baş tanrı olarak karşımıza çıkan Haldi'nin görevlendirdiği krallar sorumluydu. Bu sistemde başrahip olan krallar tanrıların himayesi altındadırlar ve onların hizmetkâridirler.

Krallığın başında tüm ülkeyi yöneten güçlü ve mutlak hâkim olarak krallar bulunmaktaydı. Krallıkta oğlun babayı takip etmesi veraset sisteminin göstergesiydi. Bir başka ifade ile krallık babadan oğula geçiyor, kral oğullarından birini veliaht olarak seçiyor, bazen veliaht olarak seçtiği oğlunu hatta torununu yanına taht ortağı olarak ta alabiliyordu.

Giderek gelişen ve güçlenen bir krallıkta sistemin ayakta kalması için belki de hanedan üyelerinin yönetime alınması gerekiyordu. Urartu kralları da bunu yaparak sistemi uzun süre ayakta tutmuşlardır.

2.2. Devlet Yönetimi

Urartu Krallığı'nın devlet yönetimi, ordu ve eyalet sistemi konusundaki bilgilerimiz ne yazık ki kısıtlıdır. Bu durum haliyle bu konularda yapılacak çalışmalara da yansımıştır. Urartu Devleti'nin siyasi tarihi pek çok çalışmaya yansırken kültür tarihi bu eksikliklerden payını almıştır.

Çalışmanın bu kısmında, Urartu yazıtlarından elde edilen bu konudaki bilgiler, çağdaş Asur kaynaklarında karşılaşılan bilgilerle mukayese edilerek aktarılacaktır. Zira Urartu siyasi tarihi konusunda olduğu kadar kültür tarihi konusunda da Asur'dan etkileşim son derece fazladır. Bu etkileşim Urartu'nun devlet yönetimi, ordu idaresi ve eyalet sisteminin işleyişinde karşımıza çıkmaktadır.

Urartu'nun devlet yönetimi de krallığın siyasi tarihi gibi iki şekilde kendini gösterir. Başlangıçta, yani beylikler zamanında feodal bir karakter gösteren yönetim tarzı, krallıkla birlikte merkeziyetçi bir yönetime, yani mutlakiyete dönüşmüştür.

Dağınık ve birbirinden kopuk halde yaşayan beylikler M.Ö. 9. yüzyılda merkezi bir yönetim altında birleşmeye başlamışlardır. Ancak bu birleşme birdenbire olmamıştır. Geleneksel ve kendine özgü yönetim düzenine sahip olan konfederasyonların, merkezi devlet düzenine geçebilmesi için bazı kurumların işlerlik kazanması ve yerleşmesi beklenmiştir. Bu durum elbette uzunca bir süreyi de beraberinde getirmiştir (Tarhan, 1986a: 286). Urartu Krallığı'nda, I. Sarduri'den Menua'ya kadar geçen süre içerisinde feodal beyler yönetimde söz sahibi olmuşlardır. Bu dönemde iç işlerinde serbest olan bu beyler krallığa belirli miktarlarda vergi veriyorlar, kendi güçleri ile Urartu safında savaşa katılıyorlar ve savaşlardan elde edilen ganimetlerden de pay alıyorlardı (Belli, 1982a: 188).

Merkeziyetçi devlet yönetimine doğru ilk adımlar İşpiuni döneminde atılmaya başlanmışsa da bunu zor da olsa gerçekleştiren, Urartu sınırlarını büyük bir coğrafyaya taşıyan Menua'dır. Nitekim Menua döneminde ülke sınırlarının genişlemeye başlaması belki de bu dönemde merkeziyetçi yönetime olan gereksinimi zorunlu kılmıştır. Zira yine Menua döneminde yapılan pek çok imar faaliyetleri de bu durumun kanıtıdır (Sevin, 1979: 148).

Bununla birlikte soylular, savaşçılar, çiftçiler ve köylüler gibi sınıflardan oluşan Urartu Devleti'nin devlet yönetimi hakkında ifade edilecek son husus şu olabilir. Coğrafyası gereği zor şartlara sahip olan Urartu ülkesi, artan nüfusu barındırabilmek ve genişleyen sınırlarını ayakta tutabilmek için güçlü bir yönetim düzenine sahip olmalıydı. O günün şartlarında ancak bu sayede düşmanları ile baş edebilirdi. Bu durumun farkına varan Urartu Kralları askeri politikalarının yanında kaleler, kentler, yollar ve su kanalları inşa ederek ve bayındırlık faaliyetlerinde bulunarak merkezi yapıyı güçlü tutmaya çalışmışlardır.

Sonuç olarak Urartu Krallığı'nın devlet yönetimi Asur'dan örnek alınmak suretiyle kendi ülkelerinin coğrafyasına taşıdıkları bir sistemdi. Bu yönetim sistemi Urartu Krallığı'nın kuruluşundan yıkılışına kadar, zamanın şartlarına uyarlanarak ve küçük bazı düzenlemeler yapılarak korunmuştu.

2.2.1. Kral

Urartu Devleti'nin merkezinde tüm ülkeyi yöneten ve mutlak hâkim olan krallar bulunmaktaydı. Kral idari yapılanmadaki tüm organizasyonların başkanı idi (Sevin, 1979: 149).

Kralların yönetimdeki bu hâkimiyeti ve yönetimin babadan oğula geçmesi krallığın monarşik bir karakterinin en büyük göstergesiydi (Goetze, 1957a: 195). Aynı sülale içerisinde krallık babadan oğula geçmesine karşın nadiren taht ortaklığına da rastlanır. Taht ortaklığı Urartu krallarından sadece İşpiuni ve Menua zamanında karşılaşılan bir durumdur. Ancak taht ortaklığı ve kralın daha sağlığında oğullarından birini veliaht olarak seçme meselesi Menua tarafından saltanatının hemen başında yürürlükten kaldırılmıştır (Sevin, 2003b: 211).

Urartu kralları güçlerini göstermek için eski doğuda çok yaygın bir geleneğin sonucu olarak Asur kralları gibi büyük unvanlarla kendilerini anmışlardır. Bu tür unvanları ilk kullanan Urartu kralı I. Sarduri'dir. I. Sarduri'den sonra İşpuini'ninde bu tür unvanlar kullandığı bilinmektedir. Urartu krallarının bu tür unvanlar kullanmalarının pek çok sebebi vardır.

Bu durum Urartu'nun artık güçlü bir krallık olduğunun, kendilerini dünya devletleri ile eşit düzeyde gördüklerinin ve hâkimiyetlerinin artık kendi sınırlarını aştığının bir göstergesidir (Piotrovskii, 1969: 64 vd; Özgüç, 1969: 2 vd).

Urartu Krallığı'nda merkezi devlet yapısını ya da kralın gücünü gösteren bir başka olay, kalelerin, tapınakların ve sarayların Urartu kralları ya da tanrılar adına yapılmış olmasıdır. Bu yapıların tümü Urartu kralınındır.

Söz konusu inşa yapılarına ait yazıtların bir kaçı dışında kral ve tanrı adından başka isme rastlanmamıştır (TKU: 39 vdd). Bu politikanın bir gereği olarak ülkenin çeşitli yerlerinde askeri ve ekonomik gücün bir göstergesi olarak inşa edilen Urartu şehirleri de hep Urartu kralı adına kurulmuş, kralın adı ile anılmıştır. Bu şehirlerden en ünlüleri, Armavir (Argıştihinili), Çavuştepe (Sardurihinili) ve Toprakkale (Rusahinili)'dir (Tarhan, 1986a: 288).

Kuşkusuz Urartu tarihindeki en önemli şehir krallığın başkenti Tuşpa'ydı.

Urartu devlet yönetimine göre sınırsız yetkilerle donatılan ve başkentte oturan krallar başka bazı unvanların yanı sıra kendilerini daima Tuşpa'nın efendisi olarak anıyorlardı. Urartu tarihinde M.Ö. 7 yüzyılda yönetim merkezinde meydana gelen değişiklikler bile, Urartu krallarını Tuşpa'nın efendisi unvanını kullanmaktan alıkoymamıştı. Öyle anlaşılıyor ki bu durum onlar için övünç kaynağı idi (Sevin, 2005: 92).

2.2.2. Saray

Urartu Krallığı'nın devlet yönetiminde geniş bir yere sahip olan saray ve bürokrasisi her şeye egemendi (Sevin, 2005: 92). İdari mekanizmanın zirvesinde başkentteki saray bulunmaktaydı (Sevin, 1979: 149).

Bilindiği kadarıyla II. Rusa zamanında Urartu sarayında çalışan görevlilerin sayısı 5507 kişiye kadar ulaşmıştı (Tarhan, 1986a: 294). Adı geçen saray görevlileri arasında, harem ağaları, sakiler, ibrikçibaşılar, kadın dokumacılar, muhasebeciler, muhafızlar ve köpek bakıcıları bulunmaktaydı (Sevin, 2003b: 211).

Urartu saraylarının teşkilatlanması böyleyken, sarayların mimari, idari ve yönetsel yapılanmalarında da bazı özelliklerinin ön plana çıktığı bilinmektedir. Kazısı yapılan Urartu şehirlerinin birçoğunda rastlanan sarayların imar planları standart olmadığı gibi, yeryüzü şartları da bu saray planlarına etki etmekteydi. Bilinen en erken Urartu sarayı Başkent Tuşpa'da ya da Patnos yakınlarında ki Giriktepe'de idi. Ayrıca Urartu sarayları arasında ön plana çıkanlar, başka özellikleri yanında dini işlevlere sahip oldukları da bilinen Altıntepe ve Çavuştepe saraylarıdır (Çilingiroğlu, 1997: 74 vdd).

Urartu saraylarının sayısı çok olmakla beraber Asur Devleti'nin saraylarından farklı olarak iki katlı yapılmıştır. Sarayın üst katında kabul salonu ve harem dairesi bulunurken, alt katında mutfak, depolar ve kiler yer almaktaydı. Yine alt katta salonun tabanına üç derin mahzen oyulmuştu. Bunlar, yazın soğuk hava deposu, kışın ise yağmur sularının doldurulması işini görmektedir (Sevin, 2003a: 223225).

Urartu yerleşmelerinde yapılan arkeolojik kazılarda Urartu saraylarının üst katına ulaşılamamıştır. Bunun yanında M.Ö. 7. yüzyıl saray mimarisinde, bodrum katları ve yüzlerce anıtsal depo küplerinin bulunduğu mekânlar vardır. Bu depo küplerinin çokça ele

geçmesi Krallığın ülkesini emniyete almak için her türlü malzemenin stoklanması amacını güttüğünü gösterir (Çilingiroğlu, 1997: 77).

Tüm bu yapısal özelliklerinin yanında Urartu saraylarının iç mekânları ve duvarları fresklerle süslüdür. Urartu Krallığı'nda sarayın iç kısmındaki duvar süslemeleri yaygın ve gösterişlidir. Süslemeler üzerinde betimlenen konular, hayat ağacı simgesi, boğa ve aslan çiftlerinin armalarıdır. Bunların yanı sıra bazı saraylarda insan gövdeli kanatlı aslan tasvirine de rastlanır (Salvini, 2006: 149).

2.2.3. Ordu

Krallık öncesi konfederasyonlar şeklinde ve feodal beyler tarafından yönetilen Doğu Anadolu'daki her feodal yapılanmanın kendi sınırı ve ordusu bulunuyordu. Asur kaynaklarından anlaşıldığı kadarı ile bu feodal beyliklerden en güçlüsü Arame'nin başında bulunduğu yapılanma idi. III. Salmanassar'ın bu beyliğin şehirlerinden Sugunia ve Arzaşkun'u ele geçirdiğini belirten yazıtlarında ve Balavat Kapı rölyefinde (Belli, 1982a: 151152; Çilingiroğlu, 1994: 29.) bu yapılanmanın ordusuna ait önemli bilgiler mevcuttur. Feodal yapıdan krallığa geçiş aşamasındaki bu ordunun piyade ve süvarilerden oluşan askerlerinin, giysileri, silahları, bazı askeri donanımlarının Asurlularla olduğu kadar Hurrilerle de yakınlık gösterdiği anlaşılmaktadır.

Arame'den sonra yavaş yavaş merkezi devletin oluşmaya başladığı I. Sarduri döneminde, Urartu ordusu hakkındaki kaynaklar oldukça yetersizdir, ancak İşpuini ve Menua döneminde Urartu Devleti'nin tüm alanlarında olduğu gibi ordu yapılanması konusunda da bazı gelişme ve farklılıkların olduğu bilinmektedir. Arame dönemine ait olduğu bilinen ve Balavat Kapı rölyefinde karşımıza çıkan silah ve kıyafetlerin İşpuini ve Menua dönemine ait benzeri eserlerle karşılaştırılması sonucu Urartu askeri yapılanmasında bariz değişikliklerin olduğu görülmektedir. Nitekim bu değişimin

göstergesi olarak, tek tutamaklı kalkanların yerini çift tutamaklı kalkanlar, sorguçlu miğferlerin yerini konik miğferler ve kısa giysilerin yerini uzun giysiler almıştır. İşpuini ve Menua döneminde yapılan bu değişikliklerin sebebi, Van merkezli oluşan krallığın hâkimiyetini daha geniş coğrafyalara ulaştırmak istemesidir (Sevin, 1979: 144; Çilingiroğlu, 1984a: 6061).

Nitekim bu durum bir süre sonra sonuç vermiş ve Urartu ülkesinin sınırları genişlemeye başlamıştır. Urartu sınırlarının genişlemesine bağlı olarak savaş aletleri ve yöntemlerinde de bazı yenilikler görülmeye başlamıştır.

Urartu Devleti'nin kurulduğu coğrafyanın daha çok arızalı ve dağlık bir alanda yer alması krallığın bu bölgeye has savaş yöntemleri geliştirmesine sebep olmuştur. Urartu ordusunun meydan savaşlarında başarısız olmasının sebebi de yaşadığı coğrafyadan kaynaklanıyordu. Urartu ordusunun zaman zaman Asur ordusu karşısında yenik duruma düşmesi bu tür meydan savaşlarına alışkın olmadığını, yeteri kadar eğitim almadığını ya da askeri gereksinimlerden yoksun olduğu konusunu akla getirmektedir (BurneyLang: 1971: 148). Genellikle Asur ordularının tercih ettiği meydan savaşlarının en önemli silahı süvariler ve savaş arabaları idi. Çok erken zamanlardan beri Mezopotamya'da kullanılan savaş arabaları Urartu ordusunu diğer savaş aletlerinde olduğu gibi bu konuda da etkilemişti. Menua ile artan Urartu seferlerinin sonucunda Urartu'da I. Argiştı zamanında savaş arabaları ile tanışmış ve ilerleyen yıllarda sıklıkla kullanılmıştır (Çilingiroğlu, 1984a: 54, lev. VII: res. 12; lev. VIII: res. 13).

Savaş araç gereçlerindeki bu gelişmelerin yanında Urartu ordusu söylenebilecek bir başka husus asker ihtiyacının karşılanmasına yöneliktir.

İşpuini ve Menua dönemlerinde ele geçirilen topraklardan Urartu ülkesine getirilen halklardan bir kısmı krallık geliştikçe yapılanması da gelişen bu orduya asker olarak

alınmışlardır (Balkan, 1960: 150; Dinçol, 1976: 26). Ele geçirilen yerlerin genişlemesi ile askeri yapılanmada bazı gelişmeler olmuş, zamanla biri eyaletlerde diğeri ise merkezde olmak üzere iki ordu ortaya çıkmıştır.

Söz konusu askeri sistem, krallığın gelişmesinde çok önemli bir yere sahipti. Zira İşpiuni ve Menua döneminden itibaren teşkilatlanmasını tamamlayan Urartu ordusunun bu gücü, krallığın kısa sürede gösterdiği siyasal gelişmelerle ve krallıkta bu dönemden itibaren uygulanmaya başlayan merkezi devlet yönetimi ile yakından alakalıdır.

Bu merkezî sistemin yerleşebilmesi için kralların iyi bir savaşçı olması gerekiyordu. Urartu Kralları toplum ve ordu üzerindeki otoritesini ancak böyle kurabilirdi. Güçlü bir askeri sisteme sahip olan Urartu Devleti'nde ordu, süvariler, arabalı savaşçılar ve piyadelerden oluşan sınıflara ayrılmıştı. Ayrıca bu sınıflardan piyadelerin okçular, mızrakçılar ve kalkancılar olarak bir alt sınıfa daha ayrıldığı da bilinmektedir. Urartu ordusundaki bu yapılanma ordudaki düzenin bir göstergesiydi (Sevin, 2003b: 211).

Urartu ordusu için söylenebilecek en önemli konulardan birisi de teokratik yapının bir gereği olarak, başka özelliklerinin yanında Urartu baş tanrısı Haldi'nin savaşçı özelliğidir.

Urartu inanişına göre Haldi ordunun en başında elinde mızrak ve kılıçla, orduya galibiyeti getiren bir tanrıdır (Çilingiroğlu, 1997:161). Yukarı Anzaf Kalesi'nde ele geçen ve M.Ö.9. yüzyıla tarihlenen bir Urartu kalkanında baştanrı Haldi'nin yanı sıra diğer tanrılar betimlenmiştir (Figür40). Bu kalkanda Haldi silahı ile ateş demeti içinde resmedilmiştir (Belli, 1998a: 3540, res. 4250, çiz. 18).

Urartu kralları için Haldi çoğu kez bir asker ya da bir savaşçıdır. Haldi, sefere çıkan bir Urartu kralını kutsar ve onun zafer kazanmasına yardım eder (Piotrovskii, 1965:

42). Haldi'nin savaşı yönü Urartu yazıtlardaki bilgilerle ve Urartu kazılarında elde edilen ok ucu, miğfer ve kalkan gibi silahlarla kanıtlanmıştır (Çilingiroğlu, 1998: 232).

2.2.4. Eyalet Yönetimi

Urartu Krallığı kuruluşunu tamamladıktan sonra devlet yönetiminde bazı yenilikler ortaya çıkmaya başlamıştır. Başka birçok konuda olduğu gibi devlet yönetimi konusunda ilk yenilikler Menua döneminde gerçekleşmiştir.

Menua merkeziyetçi devlet yönetimini oluşturarak, Urartu Krallığı'nın sürekliliğini sağlamak istemiştir.

Urartu Krallığı'nın merkezinde kral, eyaletlerde ise merkezden atanan valiler söz sahibiydiler. Öyle anlaşılıyor ki bu yeni sistem bir zorunluluk sonucu ortaya çıkmıştı. Zira Menua döneminde çeşitli ülkelere düzenlenen seferlerin zaferle sonuçlanması ve ülke sınırlarının genişlemesi Menua'yı yönetim düzeninde bir değişikliğe götürmüştü.

Bu yeni sistemle ülke toprakları, üretim durumuna ve stratejik konumuna göre bazı idari birimlere ayrılmış ve yine eyaletlere bağlanmıştı. Bu eyaletlere feth edilen ülkeler de dâhildi. Önceleri feodal beyler tarafından yönetilen bu topraklar, zamanla Asur ve yakınoğuda görüldüğü gibi merkezden atanan valiler tarafından yönetilmeye başlanmıştır (Tarhan, 1986a: 291).

Merkezden atanan eyalet yöneticilerinin yapmakla yükümlü oldukları bazı sorumlulukları vardı. Bunlar üretim fazlasını merkeze gönderiyorlar, buldukları bölgenin emniyetini sağlıyorlar, tanrılara kurban vererek dini görevleri yerine getiriyorlar ve beslemeleri gereken ordularla sefere katılıyorlardı (Belli, 1982a: 189).

Urartu krallarından Menua'nın, uzak sınır bölgelerine, bu toprakları idare etmek üzere EN.NAM adı verilen idareciler görevlendirdiği Urartu yazıtlarından anlaşılmaktadır.

Eyaletlerin merkezden atanan idareciler tarafından yönetilmesi, bu sistemi kuran Menua döneminden sonrada devam etmiştir. I. Arğışti, II. Sarduri ve I. Rusa'ya ait yazıtlar, bu durumu kanıtlar.

I. Arğışti, Diauehi ülkesi yakınlarındaki bazı bölgelere dört ayrı EN.NAM görevlendirmiştir . Bu durum bu dönemde, Diauehi ülkesinin dört küçük bölgeye ayrıldığını gösterir (Sevin, 1979: 151).

II. Sarduri döneminde de eyaletlerin EN.NAM'lar vasıtasıyla yönetildiğini gösteren kayıtlara rastlanmaktadır.

Son olarak I. Rusa, Urartu eyaletlerine görevlendirdiği iki EN.NAM'dan birini Gökçe Göl (Sevan) yakınlarına, diğerini ise Musasir'e atamıştır.

Urartu eyalet sisteminde, eyalet yöneticilerinin yakın bir bölgeden olabildiği gibi, kral soyundan ya da kraliyet ailesinden gelen kişiler tarafından yönetildiğine dair kayıtlarda bulunmaktadır.

Son olarak Urartu Krallığı'nın eyalet yönetimi de, devlet yönetiminde olduğu gibi güçlü bir mekanizmaya sahipti. Merkezi yönetim insiyatifi elinden bırakmamak için eyaletlere gönderdiği valileleri direk olarak bağlıyordu. Bu özelliği ile eyalet yönetimi merkezden görevlendirilen memurlar vasıtasıyla yönetiliyordu. Bu durum Urartu Krallığı'nın bir nevi memur devleti gibi yönetildiğini gösteriyordu (Tarhan, 1986a: 293).

Tüm bunlardan başka eyalet yönetimi ile doğrudan bağlantısı olmasa bile Urartu devlet yönetimini ilgilendirdiği için krallığın uyguladığı iskân politikasına ya da toplu nüfus aktarımları konusuna değinmekte fayda var.

Urartu ülkesinde yaşanan birçok gelişme de olduğu gibi başka memleketlerden Urartu ülkesine nüfus aktarılması politikası da ilk kez Menua döneminde başlamış ve kendisinden sonraki krallar döneminde de devam etmiştir.

Menua, Hate ülkesinden iskân politikasına tabi tuttuğu pek çok insanı Urartu topraklarına getirerek bunlardan faydalanmıştır. Kendisinden sonra başa geçen I. Argişti ve II. Rusa'nın da, Urartu ülkesi için tartışmasız birçok avantajı olan bu politikayı sürdürdükleri yazıtlardan anlaşılmaktadır.

Eski doğuda sıklıkla karşımıza çıkan bu politikanın pek çok avantajı vardı. Bunlardan biri krallığın kendisine karşı ayaklanan toplulukları cezalandırmak ve bunlara karşı önlem almak içindi. Bir başka avantajı sanatçı ve işçi ihtiyacını karşılamak noktasında karşımıza çıkarken, bir diğer faydası askeri konularda karşımıza çıkmaktadır (Çilingiroğlu, 1983: 311 vdd).

Urartu Krallığı'nın çeşitli ülkelere yaptığı seferler sonucunda bu bölgelerden getirilen binlerce insan yeni kurulan kentlere yerleştiriliyordu. Böylece hem savaşlarda ortaya çıkan insan kaybı önlenmiş oluyor hem de bunlardan asker olarak faydalanılıyordu. Yerleştirildikleri kentlerde tarımsal faaliyetlerde de bulunan bu topluluklar, Urartu'nun üretim ihtiyacının karşılanmasına katkıda bulunarak ülkedeki üretim fazlasının oluşmasını sağlıyorlardı (Belli, 1982a: 189190).

Urartu topraklarına yerleştirilen bu insanlar arasında çeşitli meslek gruplarına mensup olanlar olduğu gibi, işçiler ve kölelerde bulunuyordu. Köleler ve esirlerin Urartu ülkesine katkısı iş gücünün sağlanması noktasındaydı (Tarhan, 1986a: 299, dñn. 74). Köleler ve esirler, bayındırlık faaliyetlerinde zor ve kaba işlerde çalıştırılıyorlardı. Köle ve tutsakların çalıştırıldığı bu bayındırlık faaliyetleri arasında yol, baraj, sulama kanalları,

kale, saray, tapınak, kült merkezleri ve kaya mezarları gibi anıtsal yapıların inşası yer almaktaydı (Belli, 1978: 4849).

2.3. Urartu Dini

Urartu dini krallığın merkezi toprakları olan Doğu Anadolu'ya has, yerli bir karakter gösterdiği gibi, komşu olduğu coğrafyalardaki dini öğelere de sıkı sıkıya bağlıdır. Urartu dininde, Hurri ve Hitit gibi Anadolu, Asur ve Babil gibi Mezopotamya ve sınırlar genişledikçe Urartu topraklarına katılan İran öğelerine de sıkça rastlanılmaktadır (Piotrovskii, 1965: 48). Urartu dininin birçok öğeyi beraberinde bulundurması bu dinin çok tanrılı olmasını beraberinde getirmiştir.

Çiviyazılı Urartu yazıtları ile kabartma sanatı Urartu Krallığı'nın dini hakkında bilgi sahibi olduğumuz kaynaklardır. Bunlar dışında Urartu dini hakkında bilgi alabileceğimiz herhangi bir kaynak yoktur. Çiviyazılı kaynaklardaki sınırlı dini bilgileri, kabartma ve resim sanatında karşılaşılan kült konularını yansıtan sahneler tamamlanmaktadır (Piotrovskii, 1965: 37). Bunun yanında tapınak türü dini yapıların inşa edilmesi sonucu Urartu mimarisinin bu konuda sağladığı bilgiler ile krallığın ölü gömme gelenekleri, Urartu dininin anlaşılmasına büyük ölçüde katkıda bulunur (Salvini, 2006: 196).

Bu zamana kadar gerçekleştirilen Urartu kazılarında çok az kil tablet ele geçmiştir. Bu kil tabletlerde tanrı ve krallar, rahipler ve halk arasındaki ilişkilere pek değinilmediği gibi, tapınak ya da kutsal alanlarda gerçekleşen dini törenlere ait bilgilere de pek rastlanmaz. Urartu Devleti'nin çeşitli bölgelerinde ele geçen, Urartu çiviyazısı ile yazılan taş ve anıtsal kaya yazıtlarında ise daha çok, Urartu krallarının siyasi zaferleri ile imar faaliyetleri anlatılmakta ve dini konular bunların içerisinde ele alınmaktadır (Çilingiroğlu, 1997: 153).

Birleştirici bir özelliğe sahip olan Urartu dini, kraliyet ailesinin tapınımda bulunduğu, yani krallık tarafından desteklenen bir devlet dini olarak karşımıza çıkar. Urartu dininin ortaya çıkmasında krallık öncesi geleneklerin etkili olduğu bilinmektedir. Ancak Urartu dininin oluşturulmasındaki temel amaç, devletin korunması ve ülke sınırları içindeki çeşitli kökenlere mensup insanlar arasındaki birliğin sağlanmasıydı. Aslında bu politika amacına ulaşmış ve Urartu ülkesinde yaşayan Hurri kökenli akraba topluluklarla, farklı etnik kökene sahip yabancı toplulukların inançları ve tanrıları birleştirilerek geniş katılımlı bir din tesis edilmişti. Ancak bu devlet dininin kurumsallaşması hemen değil İşpuni'nin saltanatı sırasında Őekillenecekti (ilingiroğlu, 2010a: 199).

Urartu dininin bir devlet dini olduğunun göstergesi, Urartu krallarının bıraktıkları yazıtlarla da sabittir. Ayrıca din alanında yapılan reform ile kutsanan tanrı ve tanrıçaların büyüklük derecelerine göre sıralanması bunlara sunulan adak (Figür 3638) ve kurbanların belirli bazı kurallara bağlanması tesis edilen devlet dininin en açık göstergesidir (Tarhan, 1986a: 301).

Urartu yazıtlarının ilk cümlesi tanrılara hitapla başlar. Ele geçirilen metinlerin çok büyük bir bölümünün tanrı Haldi'ye ithaf edilmesi, Urartuların en büyük tanrısının Haldi olduğunu gösterir. Ayrıca pek çok metinde Haldi ile beraber Teişeba ve Şiuini'nin de adı geçer. Böylece tanrılar Urartu panteonunun st sırasında yer alan tanrılar olarak karşımıza çıkarlar (Piotrovskii, 1965: 37).

Buradan anlaşıldığı kadarı ile Urartularda bir tanrı üçlüsünün (Figür 4044) varlığı söz konusudur. Bunlardan, Haldi birinci, Teişeba ikinci ve Şiuini nc sırada yer alır (Melikishvili, 1965: 441 vd).

2.3.1. Urartu Tanrı Üçlüsü

2.3.1.1. Haldi

Urartu tanrılarının başında, krallığın milli tanrısı Haldi (Figür.42) yer alıyordu. (Belli, 1998a: 39) Başlangıçta çeşitli boy ve ulusların oluşturduğu konfederasyonlar tarafından kutsanan Haldi, merkezi devlet düzeni kurulduğunda krallığın tümü tarafından benimsenmiştir (Belli, 1982a: 191).

Urartu dini hayatında merkezi bir rol oynadığı bilinen Haldi'nin kökeni gibi isminin etimolojisi de kesin değildir. Yukarı Mezopotamya'da tapınım gördüğü, kutsal kentinin Musasir (Ardini) olduğu belirtilmekte (Salvini, 2006: 196) ve Urartu Krallığı'nı kuran topluluklarla beraber Doğu Anadolu'ya geldiği önerilmektedir (Çilingiroğlu, 1994: 46). İsmi etimolojisi konusu da kesin olmamakla beraber, "Hal" kelimesinin Batı Kafkasya dillerinde "gök" olarak anıldığı ve Urartu baş tanrısının isminin buradan geldiği belirtilmiştir (Piotrovskii, 1965: 4142).

Urartu yazıtlarından anlaşıldığı kadarı ile Haldi ismine ilk defa İşpuini dönemi yazıtlarında rastlanır ve devletin yıkılışına kadar da tüm yazıtlarda adı geçer. Bu durum Haldi'nin krallık üzerindeki egemenliğini göstermesi açısından kayda değerdir. Baş tanrı Haldi'nin adı birkaç Urartu yazıtında ise, eşi Arubani ile beraber anılır. Tanrıçalar listesinin en önünde yer alan Arubani ismi krallığın ilk yıllarında Bagbartu olarak karşımıza çıkar (Piotrovskii, 1965: 41).

Kutsal hayvanı aslan olan Haldi, başka birçok özelliğinin yanında öncelikle bir savaş tanrısıdır. Urartu ordularının en başında o vardır. Krallığın düşmanlarını yenen ve onlara boyun eğdiren de odur. Urartu kralları güçlerini tanrı Haldi'ye borçludurlar ve onun sayesinde meşruiyet sahibidirler (Salvini, 2006: 198). Ayrıca, genellikle asker görünümünde olan Haldi, sefere çıkan Urartu kralını kutsar ve çoğu kez kazanılan zaferler

Haldi eseridir. Urartu baş tanrısı Haldi genellikle silahları ile anılmıştır. “Haldi şurisi ile yola çıktı...” ifadesi pekçok sefer yazıtında yer almıştır (Çilingiroğlu, 1998: 232). Haldi'nin savaşçı özellikleri tapınaklara da yansımış ve tapınaklar kalkan evi olarak isimlendirilmiştir (Piotrovskii, 1965: 42). Kalkan evi ya da silahlar evi olarak isimlendirilen bu tapınaklara, kalkan ve silahların adak olarak sunulması bir gelenek haline gelmiştir (Sevin, 2003b: 222-223).

Savaşçı özelliğinden başka Haldi, Urartu kralları tarafından başka şekillerde de önemseniyordu. Urartu kralları Haldi adına inşa ediyorlar, yılın belirli günlerinde tanrı Haldi'ye kurbanlar kesiyorlardı (Salvini, 2006: 198).

Sonuç olarak milli bir karakter gösteren ve Urartu Krallığı'nın baş tanrısı olan Haldi, krallıkla birlikte ortaya çıkmış, adı krallıkla birlikte anılmış, birçok konuda krallığın kimliğini ifade eder hale gelmiş, (Burney, 1993: 110) ve yine krallığın yıkılışına kadar da bu özelliğini korumuştur.

Haldi'nin bu önemi Meher Kapı yazıtında da karşımıza çıkmaktadır (UKN: no. 27). Meher Kapı yazıtında diğer Urartu tanrılarına nazaran Haldi için ne kadar kurban adanması gerektiğinin açıkça belirtilmesi ve bunun sayıca fazlalığı, Haldi'nin Urartu tanrıları arasındaki yeri ve önemini göstermesi açısından oldukça önemlidir (Taşyürek, 1978: 940 vdd).

2.3.1.2. Teişeba

Urartu tanrıları arasında ikinci sırayı Teişeba alır (Figür 43). Fırtına tanrısı Teşup olarak uzun süreden beri Anadolu'da kutsanan Teişeba'nın Urartu Krallığı'ndaki bu ayrıcalıklı konumu Meher Kapı Yazıtı'nda isminin Haldi'den sonra anılmasından

anlaşılmaktadır (Belli, 1998a: 44). Hurri kökenli Teişeba, Meher Kapı Yazıtı'na göre, Haldi'den sonra kurban sayısı en yüksek olan tanrıdır (UKN: no. 27).

Urartu kralları baş tanrıları Haldi gibi Teişeba için de kentler kurmuşlardır. Bunun en güzel örneği II. Rusa'nın yaptırdığı Teişebai URU şehridir (Salvini, 2006: 198). Tanrı Teişeba, genellikle boğa üzerinde ayakta duran insan biçiminde betimlenmiştir. Teişeba'nın kutsal hayvanının boğa olması bir tesadüf değildir. Hurri ve Hitit Fırtına tanrısı Teşup'un kutsal hayvanı olan boğa, Urartu tanrısı Teişeba'ya da mal edilmiştir. Teişeba'nın karısı ise, Hurri tanrıçası Hapat'ın karşılığı olan tanrıça Huba'dır. (Çilingiroğlu, 1997: 161; Belli, 1982a: 191). Teişeba'nın kutsal hayvanının boğa olduğu gösteren bir başka buluntu, Adilceviz Kalesi'nde ele geçen bir kabartmada karşımıza çıkmaktadır. (Figür 39).Urartu baş tanrısı Haldi gibi savaşçı özellikleri ile de bilinen Teişeba, Eridia (İrdia) kentinin kapısında savaşçı tanrı olarak resmedilmiştir (Piotrovskii, 1965: 43).

Tüm bu özelliklerinden sonra Teişeba, gök ve savaş tanrısı olarak karşımıza çıkmaktadır (Salvini, 1995: 186). Urartu çiviyazılı metinlerinde Asur tanrısı Adad'ın ideogramı (Piotrovskii, 1965: 43) ile yazılan bu tanrı, M.Ö. III. binden beri kutsanmakta ve yakın doğuda köklü bir geçmişe sahiptir.

2.3.1.3. Şiuini

Urartu tanrıları arasında üçüncü sırayı alan güneş tanrısı Şiuini'nin (Figür 44) adı, Asur'un en büyük tanrısı olan Şamaş'ın Asurca ideogramı ile yazılmaktadır (Piotrovskii, 1965: 43).

Her iki tanrının, Şamaş ve Şiuini'nin simgesi de kanatlı güneş diski ya da kanatlı güneş kursudur. Nitekim Urartu kazılarında ele geçen birçok eserde Şiuini'nin kanatlı güneş kursu ile resmedilmesi bu durumun en güzel örneğidir (Piotrovskii, 1967: 49).

Güneş tanrısı Şiuini, Meher Kapı Yazıtı'nda (UKN: no.28) Haldi ve Teişeba'dan sonra gelmektedir, (Belli, 1998a: 48).

Şiuini'nin erkek tanrılar listesinde üçüncü sırada yer aldığı gibi, tanrıçanın eşi Tuşpea'da tanrıçalar listesinde üçüncü sırada yer alır. Böylece erkek tanrı üçlemesine tanrıçalarda dâhil olur. Tuşpea'nın başkent Tuşpa'ya adını verdiği yönünde görüşler bulunmaktadır. Buna göre, Güneş tanrısı Şiuini'nin eşi Tuşpea, aralarındaki ses benzerliğinden ötürü, Tuşpa şehri ile ilişkilendirilmiştir. Buna göre Tuşpa, Güneş Tanrısı'nın Kenti anlamına gelir (Salvini, 1995: 188; Salvini, 2006: 200).

Hurrilerle kültür birlikteliği olduğu bilinen Urartuluların, bir diğer kültür birlikteliği, tıpkı Fırtına tanrısı Teişeba'nın eşi Huba'nın Hurri tanrısı Hepat'la olan benzerliği gibi, Şiuini'nin de Hurrilerde kutsanan güneş tanrısı Şimigi ile benzerliği ya da aynı tanrı olduğu noktasında karşımıza çıkar (Belli, 1982a: 191).

Görüldüğü gibi merkezi Urartu bölgesinde kutsanmakta olan tanrıların başında Haldi, Teişeba ve Şiuini üçlüsü gelmektedir. Birbirine bağlı bu üç tanrının birbirini tamamladığı anlaşılmaktadır. KarmirBlur'da bulunan bir kemer parçası üzerinde bir aslan üzerinde duran Haldi, bir boğa üzerinde duran Teişeba ve kanatlı güneş diski şeklinde betimlenen Şiuini'nin yer alması bu durumun en belirgin örneğidir (Piotrovskii, 1967: 72).

Bu üç tanrının dışında sembolleri belli olmayan ancak Meher Kapı Yazıtı'nda isimlerine ve kurban sayılarına rastlanan birçok Urartu tanrısı daha vardır.

2.3.2. Anıtsal Kaya Kapıları

Urartu Krallığı'na has bir gelenek olan ve anıtsal kaya kapıları içine yazılan çiviyazılarından Doğu Anadolu'daki toplulukların tanrı, tanrıça ve dini inançları konusunda bilgi sahibi olmaktayız. Bu tür kaya nişleri, kayalıkların ön yüzünün oyularak dikdörtgen biçimde düzeltilmesiyle oluşturulmuşlardır. Bu tür kapı biçimli kaya nişlerinin

benzerlerine Anadolu'da rastlanılmamaktadır. Bu yüzden bu anıtsal kaya kapıları Urartulara özgü bir gelenektir (Beran, 1961: 634).

Bu tür kaya nişleri Urartu Krallığı tarafından Haldi Kapısı olarak, günümüzde ise Taş Kapı, Kör Kapı, Yalancı Kapı, Çoban Kapısı veya Hazine Kapısı olarak isimlendirilmiştir (Salvini, 1994: 205).

Bir çerçeve içine alınan ve dikdörtgen biçimli olan bu kaya nişleri gerçektende kapı görünümündedirler. Kaya nişleri bu görünümüleriyle içinde tanrı yontusunun bulunduğu Urartu tapınak kapılarının benzerini oluştururlar (TarhanSevin, 1975: 395 vd). Urartu Krallığı dönemindeki inanca göre dağlarda ve kayalıklarda oturan tanrının bu kapıdan görüleceği ve içinden tanrının çıkacağına inanılmaktaydı . (TarhanSevin, 1975: 395 vdd; SevinBelli, 1977: 367379; BelliDinçol, 1982: 167 vdd; Çilingiroğlu, 1994: 44, dpn. 6364).

Çiviyazılı Urartu kaya nişlerinin sayısı üç tanedir ve bunların üçü de günümüze kadar gelmiştir. Urartu Krallığı'nın merkezini oluşturan ve Van Bölgesi'nde yer alan bu kaya nişleri, Meher Kapı, Yeşilalıç ve Hazine Piri Kapısı'dır.

2.3.2.1. Meher Kapı

Urartu Krallığı'nın resmi devlet dini ile ilgili en iyi bilgiyi veren, Meher Kapı kaya yazıtıdır (HChI: no. 10; UKN: no. 27). Bu yazıt, Urartu Krallığı'nın resmi dininin devlet örgütü ile olan ilgisini de açık bir biçimde göstermektedir (Belli, 1982a: 191).

Meher Kapı Yazıtı, M.Ö. 9. yüzyılın sonlarında, İşpuini ve Menua'nın krallıkları döneminde inşa edilmiş anıtsal bir kaya nişidir. Ana kayanın oyulması ile biçimlendirilen kapı biçimli nişin çevresi, çerçeve içine alınmıştır. İki kez yinelenen yazıtta, toplam olarak 79 kadar tanrı ve tanrıçanın adı geçmektedir. Bunların 1'den 63'e kadar olanları erkek tanrıları, 64'ten 79'a kadar olanları ise tanrıçaları oluşmaktadır. Bir başka deyişle, tanrıların dörtte üçünü erkek tanrılar, 16 tanesini tanrıçalar, bir kısmını baş tanrı Haldi'nin

soyut ve somut özellikleri, bir kısmını ise eski totem inancında karşılaşılan dağ, göl, ülke tanrıları oluşturur (Belli, 2003c: 111).

Ayrıca yazıtta adı geçen tanrı ve tanrıçalara, önem ve niteliklerine göre hangi hayvandan kaç adet kurban verileceği de belirtilmiştir (Melikishvili, 1954: 369374; Melikishvili, 1965: 441 vd; König, 1953: 42 vdd; Piotrovskii, 1966: 317 vd).

İşpuini ve Menua dönemine tarihlenen, Urartu kaya nişlerinin en önemlilerinden birini oluşturan ve Urartu dini konusunda en ayrıntılı bilgileri edindiğimiz Meher Kapı yazıtı şöyle başlamaktaydı;

“Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua bu kapıyı Efendi Tanrı Haldi’ye yaptırdılar ve bir ferman çıkardılar: Tanrı Haldi’nin, tanrı Teişeba’nın, tanrı Şiuni’nin ve bütün tanrıların...”.

Zımzım Dağı kayalıklarının güneybatı kesiminde ve Urartu başkenti Tuşpa’nın (Van kalesi) 7 km. kuzeydoğusunda yer alan (Belli, 2000d: 391; Belli, 2003c: 110) Meher Kapı Yazıtı’nda tanrılar listesi ile bunlara sunulan kurbanların sayı ve cinsleri şöyledir:

TANRILAR LİSTESİ

Tanrıların adı	Sunulan kurbanın cinsi ve adedi
1. Haldi	17 boğa, 34 Koyun
2. Teişeba	6 boğa, 12 Koyun
3. Şiuiini	4 boğa, 8 Koyun
4. Hutuini	2 boğa, 4 Koyun

5. Turani	1 boğa, 2 Koyun
6. Ua	2 boğa, 4 Koyun
7. Nalaini	2 boğa, 4 Koyun
8. Şebuti	2 boğa, 4 Koyun
9. Arsimela	2 boğa, 4 Koyun
10. Anapşa	1 boğa, 2 Koyun
11. Diduaini	1 boğa, 2 Koyun
12. Selardi	1 boğa, 2 Koyun
13. Haldi'nin silahlarına	1 boğa, 2 Koyun
14. Atbini	1 boğa, 2 Koyun
15. Kuera	1 boğa, 2 Koyun
16. Elipri	1 boğa, 2 Koyun
17. Taraini	1 boğa, 2 Koyun
18. Adaruta	1 boğa, 2 Koyun
19. İrmuşini	1 boğa, 2 Koyun
20. İLU aluse uruliliue siuali	1 boğa, 2 Koyun
21. Alaptuşini	1 boğa, 2 Koyun
22. Erina	1 boğa, 2 Koyun
23. Siniri	1 boğa, 2 Koyun
24. Unina	1 boğa, 2 Koyun

25. Aiaini (Mağaralar Tanrısı)	1 boğa, 2 Koyun
26. Zuzumaru	1 boğa, 2 Koyun
27. Hara (Yollar Tanrısı)	1 boğa, 2 Koyun
28. Araza	1 boğa, 2 Koyun
29. Ziukuni	1 boğa, 2 Koyun
30. Ura	1 boğa, 2 Koyun
31. Artsibedini	1 boğa, 2 Koyun
32. Arni (Tepeler ve Dağlar Tanrısı)	1 boğa, 2 Koyun
33. Haldi'nin Gençliğine (iniriasie)	1 boğa, 2 Koyun
34. Haldi'nin Erişkinliğine (alsuisie)	1 boğa, 2 Koyun
35. Haldi'nin Yaşlılığına (dirisie)	1 boğa, 2 Koyun
36. Haldi'nin Savaşçılığına	2 boğa, 4 Koyun
37. Teişeba'nın Savaşçılığına	2 boğa, 4 Koyun
38. Artuaraş	2 boğa, 4 Koyun
39. Ardini (Musasir) Kenti Tanrısına	1 boğa, 2 Koyun
40. Qumenu Kenti Tanrısına	1 boğa, 2 Koyun
41. Tuşpa Kenti Tanrısına	1 boğa, 2 Koyun
42. Haldi Kenti Tanrılarına	1 boğa, 2 Koyun
43. Artsuniuini Kenti Tanrılarına	1 boğa, 2 Koyun
44. Haldi'nin deise'sine	1 boğa, 2 Koyun

45. Şuba	1 boğa, 2 Koyun
46. Haldi Kapılarına	1 boğa, 2 Koyun
47. Eridia Kentinde Teişeba Kapılarına	1 boğa, 2 Koyun
48. Uışını Kenti Şiuini Kapılarına	1 boğa, 2 Koyun
49. Elia	1 boğa, 2 Koyun
50. Haldi'nin arnie'sine	1 boğa, 2 Koyun
51. Haldi'nin Gücüne	1 boğa, 2 Koyun
52. Haldi'nin susi'lerine	1 boğa, 2 Koyun
53. Talapura	1 boğa, 2 Koyun
54. Qilibani	1 boğa, 2 Koyun
55. Ebani (Ülkelerin Tanrısı)	1 boğa, 2 Koyun
56. Dağlar (Sınırların) Tanrısına	1 boğa, 2 Koyun
57. Suinina (GöllerDenizler Tanrısı)	1 boğa, 2 Koyun
58. Athananau (Kurbanlar Tanrısı)	2 boğa, 14 Koyun
59. ... Tanrısına	2 boğa, 14 Koyun
60. İLANİ Gamruti (tüm tanrılara)	4 boğa, 18 Koyun
61. Haldi'nin nirible'sine	4 Koyun
62. Nişi Kentindeki Ua Kapısına	2 Koyun
63. Babania (Dağlar Yüksek Ülkeler Tanrısı)	10 Koyun

Tanrıların adı	Sunulan kurbanın cinsi ve adedi
64. Arubani	1 inek, 1 Koyun
65. Huba	1 inek, 1 Koyun
66. Tuşpea	1 inek
67. Aui	1 inek
68. Aia	1 inek
69. Sardi	1 inek
70. Şinuiardi	2 Koyun
71. İphari	2 Koyun
72. Bartşia	2 Koyun
73. Silia	2 Koyun
74. Ara	2 Koyun
75. Adia	2 Koyun
76. Uia	2 Koyun
77. Ainau	4 Koyun
78. Ardi	2 Koyun
79. İnuanau	17 Koyun

Anıtsal bir görünüme sahip olan Meher Kapısı, günümüzde Akköprü Mahallesi içinde kalmıştır (Sevin, 2003b: 200). Yerden ortalama 1718 m. yükseklikte bulunan ve oldukça sert bir bileşime sahip kalker kayalığın güney yüzünün yontulmasıyla yapılan Meher Kapı, aynı zamanda bir açık hava kült merkezidir (Belli 1998a: 30, res. 3537).

Güney cepheli olan Meher Kapı Yazıtı 2.60 m. genişliğinde ve 4 m. yüksekliğinde olup diğer kaya kapıları gibi kutsal sayılmıştır (Belli, 2005: 90). Toplam 47 satırdan oluşan yazıtta, Urartu krallığı tarafından bu zamana değin ele geçirilen bölgelerin yerel tanrıları da olmak üzere resmi panteonun tüm tanrıları yer almıştır. Bu yüzden Meher Kapı Yazıtı, Kral İşpuini döneminden itibaren Urartu Krallığı'nın politik ve dini haritasını canlı bir şekilde yansıtmaktadır (Belli, 2003c; 110).

Urartu Krallığı'na ait tüm tanrıların yer aldığı bu yazıtta, başkent Tuşpa'da hangi zaman ve hangi tür hayvandan kaç adet kurban kesileceği tek tek belirtilmiştir . Yazıtta, tanrı ve tanrıçalara önem ve niteliklerine göre, boğa ve koyun gibi hayvanlardan ne zaman ve kaç adet sunulacağı belirtilmiştir (Belli, 2000d: 392).

Meher Kapısı kaya yazıtında, tanrılar listesinin başında Haldi, ikinci sırada Teişeba, üçüncü sırada ise Şiui ni yer almaktadır. Bu durum Urartu dinindeki tanrısal üçlüyü ortaya koyar. Birçok Urartu yazıtında bu üç tanrının adı birlikte anılır (Melikishvili, 1965: 441 vd).

Urartu Krallığı'nın resmi dini konusunda bilgi veren çiviyazılı kaya nişleri gerek Doğu Anadolu gerekse Urartu Krallığı için büyük bir öneme sahiptir. Ayrıca anıtsal bir görünüme sahip olan bu kaya nişleri Anadolu'nun en önemli mimarlık anıtları arasında yer almaktadırlar (Belli, 1998a: 34).

2.3.2.2. Yeşilaliç Kaya Kapısı

Başkent Tuşpa'nın yaklaşık 60 km. kadar doğusunda yer alan, yeni adı ile Yeşilaliç eski adı ile Pagan köyü sınırları içerisinde. Bu bölge ve yakın çevresi, yoğun bir Urartu yerleşmesine sahne olmuştur (Belli, 2000d: 389390).

Yeşilaliç Kaya Kapısı, kutsal alanı ve kalesi deniz seviyesinden 2546 m. yüksekliğindeki Nazarabad Dağı'nın kalkerden oluşan kayalıklarında bulunmaktadır. Bu alan Pagan Çayı tarafından ikiye bölünmüş durumdadır. Sarp ve dik kayalıklar üzerinde bulunan kalenin duvarları, büyük ölçüde tahrip olmuştur, ancak kalker kayalık içine oyulan erzak çukurları, merdiven biçimli duvar yatakları ve büyük su sarnıcı, günümüze değin korunmuştur. Burada yer alan kale Yeşilaliç Kaya Kapısı gibi, M.Ö. 9. yüzyılın son çeyreğinde yapılmıştır (SevinBelli 1977: 376).

Yeşilaliç Kaya Kapısı aynı isimdeki kalenin 100 m. kadar doğusunda, bulunmaktadır. Halk tarafından Taş Kapı olarak adlandırılan kaya nişi, kutsal sayıldığı için herhangi bir tahribata uğramadan günümüze değin özgün biçimini korumuştur. Sarımtırak bir renge sahip yüksek kalker kayalıkların güney yüzüne büyük bir özenle yapılan kapı, oldukça anıtsal bir görünüme sahiptir. Dikdörtgen biçimli kapının çevresi, iki kademeli bir çerçeve içine alınmıştır (Belli, 2003c: 108).

Yeşilaliç kaya nişinin çevresindeki kayalıklar büyük bir özenle işlenerek burada geniş bir platform oluşturulmuştur. Bu platform ve kaya nişine kayalıkların düzeltilmesiyle oluşturan kaya basamaklarından ulaşılmaktadır. Yeşilaliç Kapısı biçim, büyüklük ve güneyindeki kaya basamaklarıyla Meher Kapı'ya benzemesine karşın, önündeki kaya platformunun olmasıyla ayrıcalık göstermektedir. Kaya kapısının çevresindeki platforma altı adet stel yuvası açılmıştır (Figür27). Yan yana açılan bu stel yuvalarına Meher Kapı Kaya nişinde rastlanmaz (Belli, 2000d: 391).

Yeşilaliç Kaya nişinde yer alan steller, bu alanın bir açık hava kült merkezi olarak kullanıldığı fikrini vermektedir (van Loon 1966: 54). Bu tür stellere, Altıntepe tapınak avlusunda da rastlanmıştır (Özgüç 1969: res. 29).

Urartu Kaya Kapılarının en büyüğünü oluşturan Yeşilaliç Kaya Kapısı 2.40 m. genişliğinde ve 5.10 m. yüksekliğindedir. Kaya yüzeyinin düzeltilmesiyle oluşturulan bu kaya kapısının içinde 10 satırlık çiviyazısı ile yazılmış bir yazıt bulunmaktadır.

“Sarduri oğlu İşpiuni ve İşpuini'nin oğlu Menua tanrı Haldi'nin Haldi'nin susi'sini yaptırdı. Efendi Tanrı Haldi'ye yaptırdılar. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini, güçlü kral, büyük kral, Bianili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanı, bir ferman çıkardı:... Tanrı Haldi için oğlak kesilsin ve tanrı Haldi'ye bir boğa kurban edilsin, tanrıça Uarubani'ye bir inek, Haldi Kapısına bir koyun ve Haldi silahlarına bir koyun” .

Yeşilaliç Kapısı ve kutsal alanı M.Ö. 9. yüzyılın son çeyreği içinde İşpuini ve oğlu Menua'nın ortak krallıkları döneminde yaptırılmıştır (Belli, 2005: 90). Her ne kadar Yeşilaliç Kaya Kapısı ile Meher Kapı kaya nişi aynı tarihlere ait gibi görünüyorsa da, bunlardan Yeşilaliç belki biraz daha erken bir tarihte yapılmış olmalıdır. Her iki kapının inşası noktasında karşılaşılan bu farklılık yazıtlarda geçen ve tanrılara sunulan kurbanların sayısında da karşımıza çıkar. Bu durum başkent ve diğer kentlerin kurban sayısının farklı olması ile açıklanır (Sevin-Belli 1977: 379).

2.3.2.3. Hazine Piri Kaya Kapısı

Hazine Piri Kaya Kapısı, Van Kalesi'nin yaklaşık 12 km. kadar güneyinde yer alan Elmalı (Zivistan) köyü sınırları içerisinde yer almaktadır. Köyün yakınlarında Urartu Kralı İşpuini dönemine tarihlenen AşağıYukarı Zivistan Kaleleri ve Azab Göleti bulunmaktadır. Köyün yakınlarında Urartu döneminde kullanıldığı sanılan ve geniş bir alana yayılan zengin kalker taşı yatakları bulunmaktadır (Belli, 2000d: 387388).

Bu zamana kadar ortaya çıkarılan en eski Urartu kaya kapısı olduğu düşünölen Hazine Piri kaya nişinin halk tarafından bu şekilde isimlendirilmesinin nedeni, içinde bulunduğu zannedilen hazinenin günün birinde, kapı açılarak içinden çıkacağı düşüncesinden kaynaklanmaktadır (Belli, 2003c: 106).

Kalkerden bir kayalığın batı kenarının düzeltilmesiyle oluşturulan Hazine Piri Kaya Kapısı, 6 m. genişliğinde ve 2.80 m. yüksekliğindedir. Yeşilalıç kaya nişi gibi burada da stel yuvalarına rastlanılmaktadır. Diğer kaya kapılarından farklı olarak Hazine Piri Kaya Kapısı tek çerçeve ile biçimlendirilmek istenmişse de bu gerçekleşmemiştir. Çerçevenin yapılamamasının nedeni belki de bu tür anıtsal kapıların ilk örneği olmasında aranmalıdır. Bir başka ifade ile Meher Kapı ve Yeşilalıç Kaya Kapıları, Hazine Piri Kaya Kapısı'na göre daha geç bir tarihte inşa edilmişlerdir. Bu durum kaya kapısının içine yazılan dört satırlık çiviyazısından da anlaşılmaktadır. Diğer kaya kapıları İşpuini ve Menua'nın ortak krallıkları dönemine tarihlendirilirken Hazine Piri Kaya Kapısı yazıttan da anlaşılacağı üzere İşpuini'ye aittir (BelliDinçol 1982: 176). Yazıtta şu ifadeye yer verilmiştir:

“Sarduri oğlu İşpuini bu bağı ve meyve bahçesini kurdu. Efendiye bu yazıtı yaptırdı”.

Hazine Piri Kaya Kapısı, Meher Kapı ve Yeşilalıç Kaya Kapıları'na göre daha erken bir dönemde yapıldığı için anıtsal kaya nişlerinin öncülerindedir Ancak içerik olarak onlardan daha az bilgiler verir. Meher Kapı ve Yeşilalıç Kaya Kapıları, Urartu dini ve tanrılara sunulacak kurbanlar hakkında bilgi verirken, Hazine Piri kaya nişi birkaç satırdan oluşmaktadır ve İşpuini'nin faaliyetlerinden bahseder (BelliDinçol 1982: 177).

2.3.3. Urartu Tapınakları

Urartu Krallığı'nda dini törenlerin uygulandığı alanlar içinde ilk akla gelen yerler tapınaklar, açık hava tapınım alanları ve kutsal mekânlardır. Anıtsal bir mimari gösteren Urartu dini mimarisinin en güzel örnekleri tapınaklardır.

Urartu tapınakları genellikle kare planlı ve kare cellalı kule tipli bir plana sahiptir. Bu plana sahip olan Kule Tipli ve Standart Kare Planlı tapınakların tipik Urartu mimarisini oluşturduğu düşüncesi, Urartu kalelerinde gerçekleştirilen kazılar sonucu ortaya çıkarılan tapınakların neredeyse tamamının bu plana sahip olmasından kaynaklanır.

Kare cellaya genellikle dar bir koridor ve üç kademeli bir kapı ile geçilir. Bunlardan başka Urartu tapınak mimarisinde şimdiye kadar üç farklı plan tespit edilmiştir. Kule Tipli Urartu tapınaklarından günümüze sadece taş temelleri kalmıştır. Taş temel kerpiç duvar sistemi ile yapılan bu tapınakların temellerinde genellikle kireç taşı nadiren de bazalt kullanılmıştır. Standart Planlı Tapınakların ise krallığın başından sonuna kadar değişmeden kullanıldığı görülmektedir (Çilingiroğlu, 1997: 67).

Bu söylenenlerin ışığında son yıllarda Urartu yerleşmelerinde artan kazı ve araştırmaların sonucu olarak, Urartu tapınak mimarisi konusunda önemli sonuçlar ortaya çıkarılmıştır. Anzavurtepe, Kayalidere, Toprakkale (Figür33), Çavuştepe (Figür 3132) ve Altıntepe'de tespit edilen tapınakların tümü, yukarıda bahsedildiği gibi, tipik Urartu tapınak mimarisi olarak bilinen kare cellalı ve kare planlı tapınaklardır (TarhanSevin, 1975: 390).

Urartu tapınaklarının mimarisinde, planlarından başka bazı özelliklerde göze çarpmaktadır. Urartu tapınakları görkemli tören salonları, revaklı avluları, depoları ve sunaklarıyla büyük bir külliye andırırlar (Sevin, 2003a: 215216). İçinde tanrı yontusunun

bulunduğu cella bölümü tapınakların en kutsal kesimidir. Anlaşıldığı kadarı ile tapınaklarda görsellikte önemlidir.

Urartu tapınaklarının kullanım amaçları konusunda ise karşımıza bazı belirgin noktalar çıkmaktadır. Bunlardan biri tapınakların depo olarak tabir edilecek kısımlarında çok sayıda silahın saklanmasıdır. Urartu dininin en önemli elemanlarından biri olan silahlar yine bu dinin önemli mekânları olan tapınaklarda ele geçmiştir. Nitekim Yukarı Anzaf ve Ayanis kazılarında bu durumu kanıtlayan ve Haldi'ye adanan silahların muhafaza edildiği depo alanlarına rastlanmıştır (Belli, 1998a: 29; Belli, 2000a: 209; Çilingiroğlu, 2003: 413420).

Bilinen ilk Urartu tapınağı İşpuini döneminde karşımıza çıkan Musasir (Ardini)'dir. Urartu tapınakları arasında dikkate değer bir yere sahip olan Musasir Tapınağı Urartu ile ortak özellikler gösterdiği gibi onlardan ayrılan yönleri de vardır. Bunlardan biri, Musasir Tapınağı'nın bir platform üzerinde yükselmesidir (Kleiss, 1964: 2 vd). Ancak şurası gerçektir ki Musasir Tapınağı da pek çok Urartu tapınağı gibi baş tanrı Haldi'ye adanan tapınaklardandır (UKN: no. 27).

Urartu kralları tarafından krallığın çeşitli kalelerinde inşa edilen bu tapınaklar, Yukarı Anzaf Tapınağı, Arinberd Tapınakları, Kayalidere ve Çavuştepe Tapınağı, Altintepe Tapınağı, Ayanis ve Toprakkale Tapınağıdır.

Bu tapınaklardan Arinberd tanrı İvarşa'ya, Çavuştepe tanrı İrmuşini'ye diğerleri ise Haldi'ye adanan tapınaklardır.

Urartu baş tanrısı Haldi'nin adının verildiği tapınaklar, kapılar ve kentler neredeyse, tüm Urartu ülkesinde yer almaktaydı. Krallığın her yerinde Haldi'ye adanan steller bulunmaktaydı. Tapınaklarda ele geçen kalkan, sadak, miğfer, şamdan ve ok ucu gibi çok

sayıdaki tunç eserin üzerinde Haldi'ye adandığını gösteren adak yazısı bulunmaktaydı. En güzel ifade ile Haldi Urartu toplumu ve devletin her yerindeydi (Salvini, 2006: 198).

Urartular dini törenlerini, tapınaklardan başka, açık hava kutsal alanlarında da yapıyorlardı. Bunlardan biri Yeşilaliç kutsal alanı, bir başkası Altıntepe'de mezarların yakınında tespit edilen kutsal alan ve bir başkası ise Van Kalesi sitadelinin kuzeydoğu yamacındaki Analı Kız kutsal alanıdır.

Bir önceki başlıkta incelenen ve Haldi Kapıları olarak ta bilinen anıtsal kaya nişlerinden birinin bulunduğu Yeşilaliç (SevinBelli 1977: 376), aynı zamanda Urartu'nun açık hava kutsal alanlarından birini bünyesinde bulunduruyordu.

Yeşilaliç'i, Meher Kapı ve Hazine Piri Kapısından ayıran özellik, etrafındaki stel yuvaları idi. Bilindiği gibi Urartular dini inanışlarında stellere tapmaya özel bir önem veriyorlar ve bu tür ibadetlerini açık havada yapmayı tercih ediyorlardı (Sevin 2003a: 215). Yeşilaliç Kaya Kapısı'nın yakınında yer alan steller, bu alanın bir açık hava kült merkezi olarak kullanıldığı fikrini vermektedir (van Loon 1966: 54; Belli, 2000d: 391, fig. 7; Belli, 2003c: 108).

Bu tür stellere, Urartu'nun sınır kalelerinden biri olan Altıntepe tapınak avlusunda da rastlanmıştır. Altıntepe'de yer alan bu açık hava kutsal alanında Urartu sanatında çoğu kez karşılaşılan Hayat Ağacı inancı ile ilgili belki de bir kült töreni icra edilmektedir(Özgüç 1969: 28, res. 29).

Urartu açık hava kutsal alanlarından literatürde yer alan bir başkası ise II. Sarduri dönemine ait Analı Kız kutsal alanıdır.

Ana kayanın işlenmesi ya da oyulması ile oluşturulan bu kutsal alan, halk arasında Hazine Kapısı ya da Analı Kız olarak anılır. Bu kutsal alan, iki anıtsal niş ve bunların içine yazılan II. Sarduri'ye ait yıllıklardan, dini merasimlerin yapıldığı bir platformdan, oturma

sekilerinden, bazalt kaide üzerinde yükselen iki anıtsal stelden, kurbanların sunulduğu ve kanlarının akıldığı kanallardan oluşmaktadır. (Tarhan, 2000: 197198, fig. 9; Tarhan, 2003: 97; Tarhan 2010: 320323). Urartu'nun en önemli kutsal alanlarından biri olan Analı Kız açık hava tapınağı anıtsal nişleri ve bazalt stelleri (Tarhan, 2007: 761766) ile Urartu Krallığı'nın dine ne kadar önem verdiğini gösterir. Gerek Yeşilalıç gerekse Analı Kız, dini törenlerin ve kurban sunularının yapıldığı kutsal mekânlardır ve bunlar açık hava tapınım yerleri olarak yorumlanırlar (Salvini, 2006: 155, 158159).

2.4. Urartu Krallarının Dini Faaliyetleri

Urartu krallarının dini faaliyetlerini, askeri, imar ve tarımsal faaliyetler olarak değerlendirebiliriz.

Çalışmamızın bu kısmında Urartu krallarının dini faaliyetlerine değinirken, krallıkta hüküm süren kralların başa geçiş tarihleri esas alınacaktır. Bir başka ifade ile krallığın kuruluşundan yıkılışına kadar Urartu tahtına geçen kralların faaliyetleri kronolojik bir sıra ile aktarılacaktır. Kralların faaliyetleri üzerinden hareket edilmeyecektir.

Urartu Krallığı kuruluşunu tamamlar tamamlamaz her açıdan gelişmeye başlamıştır. Krallık askeri açıdan güçlendikçe dini açıdan da bir gelişme içine girmiştir.

2.4.1. I. Sarduri (M.Ö. 840–830)

İşpuini'den önce başa geçen Lutipri (Tarhan, 1982: 92 vdd), Arame ve I. Sarduri (Tarhan, 1978: 61; Tarhan, 1982: 86; Sevin, 1979: 5.) döneminde krallığın dini ile ilgili olarak herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak şurası bir gerçektir ki, adı geçen krallar döneminde Urartu'da merkezi sisteme yönelik ve devlet olma yolunda ilk adımlar atılmıştır.

Genellikle reformcu bir kral olarak bilinen İşpuini'nin (Çilingiroğlu, 1994: 41) başa geçişi ile Urartu Krallığı'nda köklü değişiklikler yaşanmıştır. İşpuini'nin gerek din gerekse başka alanlardaki en önemli faaliyetlerini kendisine ait yazıtlardan öğrenmekteyiz.

2.5.2. İşpuini (M.Ö. 830–810)

İşpuini dönemine ait yazıtlar iki gruba ayrılır. Bunlardan ilki, sınırlı bilgiler veren kuruluş yazıtları, diğerleri ise daha geniş içeriğe sahip kült, imar ve savaş yazıtlarıdır. Bu yazıtların neredeyse tümünde kendisinden sonra Urartu Krallığı'nın başına geçecek olan ve bir süre ortak krallık sürdürdükleri oğlu Menua'nın adı da geçer. Nitekim krallığın her alanda gösterdiği ilerleme iki kralın beraber hüküm sürdükleri yıllardır. (Salvini, 2006: 47).

İşpuini'nin tek başına hüküm sürdüğü yıllara ait yazıtlar genellikle yapı kitabeleridir. Bunlar, Patnos, Zivistan ve Anzaf kitabeleridir. Patnos'ta ele geçen bu kitabelerden birinde şu ifadeler yer alır;

“Tanrı Haldi'nin kudretiyle, Sarduri oğlu İşpuini bu... yaptırdı. Bunun gibi kusursuz başka hiçbir şey dikilmemişti”.

Bu ifade, hem İşpuini'nin dine bakış açısını, hem de krallıkta din ile ilgili yeni bir dönemin başladığını göstermesi açısından önemlidir.

İşpuini'nin tek başına hüküm sürdüğü yıllara ait bir başka yazıt, Van ilinin 12 km. güneyinde, Zivistan (Elmalık) köyünde yer alan bir kaya nişi içine yazılmış yazıttır.

Bu yazıtta şu ifadeler geçmektedir;

“Sarduri oğlu İşpuini bu bağı kurdu ve bahçeler kurdu. Efendisine bu yazıtı yaptırdı”.

Bu yazıtta da “Efendi” ifadesi ile kastedilen Tanrı Haldi’dir. Buna göre İşpuini, Urartu Krallığı’nın başına geçtikten sonra yaptığı her işi Haldi adına gerçekleştirmiştir. Yazıttaki ifade bu durumun kanıtıdır.

Konumuza dâhil ettiğimiz İşpuini’nin tek başına hüküm sürdüğü yıllara ait yapı kitabeleri, Anzaf Kalesi’nin güney surlarında ele geçmiştir. Biz burada Aşağı Anzaf Kalesi’nde tespit edilen kitabelerden sadece birinin içeriğine yer vereceğiz.

Yazıtta birbirini tekrar eden ifadelerden biri şöyledir ;

“Tanrı Haldi’nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini bu kaleyi kusursuz bir şekilde yaptırdı. Güçlü kral, büyük kral, Surili Ülkesi’nin kralı ve Biainili Ülkesi’nin kralıdır”.

Bu yazıtların tümü İşpuini döneminde gelişmeye başlayan krallık dininin en büyük göstergeleridir. Bu yazıtlardan başka sadece İşpuini’nin adının geçtiği ve birkaç kelimedenden oluşan yazıtlar da vardır.

Bilindiği gibi İşpuini krallığının ilerleyen yıllarında oğlu Menua’yı da yönetime katmıştır. Menua’nın yönetime ortak olmasıyla Urartu Krallığı birdenbire gelişip büyümeğe başlamıştır. Bu dönemden itibaren egemenlik alanının yayılmasına bağlı olarak, krallığın kültürel yapısında ve merkezi otoritesinde hızlı bir reform hareketi başlamıştır. İki kralın beraber hüküm sürdükleri bu yıllardaki gelişmeler Urartu yazıtlarına da yansımıştır. İşpuini ve Menua’nın ortak krallık yaptıkları döneme tarihlenen pek çok yazıt bulunmaktadır. Bu yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Tanrı Haldi’nin yönetimdeki üstünlüğü artarak devam etmiştir. Ayrıca bu döneme tarihlenen yazıtlardan anlaşıldığı kadarı ile krallık tarafından kutsanan tanrıların arasına, Haldi’nin dışında başka tanrı ve bazı tanrıçalarda katılmıştır.

Çalışmanın bu kısmında, İşpuini ve Menua döneminde krallığın dini yapılanmasına örnek teşkil etmesi açısından önemli bazı yazıtların içeriği verilecek, bu döneme ait tüm yazıtlara değinilmeyecektir.

Urartu krallarından İşpuini ve Menua döneminden itibaren kutsal sayılan diğer tanrı ve tanrıçalarında isimlerinin yer aldığı yazıtlar, Kalatgah, Eski Van Şehri (Surp Pogos Kilisesi), ve Kelişin Yazıtları'dır. İşpuini ve Menua döneminin kayda değer yazıtları olan Meher Kapı ve Yeşilaliç yazıtlarının içeriğine çalışmanın önceki kısımlarında yer verildiği için tekrar değinilmeyecektir.

Bu yazıtlardan biri Kalatgah Yazıtı'dır. Bu yazıtta şu ifadeler geçmektedir;

“Tanrı Haldi'nin kudretiyle ve tanrı Teişeba'nın kudretiyle, Biainili 'nin kralı ve Tuşpa şehri'nin kahramanı olan Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua , Sapaili Ülkesi'ne doğru gittikleri zaman, bu ülkeyi aldılar ve kralını aldılar. Hem tanrı Haldi hem de tanrı Teişeba için bina yaptırıldılar. ...şehrini Tanrı Haldi için onun Uise Şehir olarak ayırdılar. Sapaili Ülkesi'nin ağaçlarını tanrı Teişeba için onun tanrısal ağaçları olarak ayırdılar...taşıldılar”.

Urartu'nun bu iki kralının ortak krallıkları zamanına tarihlenen yazıtta, Urartu baştanrısı Haldi'nin yanında Urartu tanrı üçlüsünden biri olan ve ikinci sırada yer alan Teişeba'nın adı da geçer. Bu yazıt, Urartu dinine yeni tanrıların katıldığını göstermesi açısından dikkate değer bir yazıttır.

Bu döneme tarihlenen bir başka yazıt Eski Van Şehri'ndeki (Surp Pogos Kilisesi) yazıttır. Bu yazıtta Tanrı Haldi ve Tanrı Teişeba'dan başka Tanrı Şiuini'nin adı da geçer. Bu yazıtın içeriğine kısaca değinmekte fayda var .

Neredeyse tüm Urartu yazıtlarında karşılaşıldığı şekliyle Tanrı Haldi ile başlayan yazıt; “Efendi tanrı Haldi'ye Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua bu steli diktirdiler.

Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Uiterihu boyunu yendi, Lusa boyunu yendi ve Katarza boyunu yendi. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür...". lanet ifadelerinin olduğu ve diğer tanrıların anıldığı kısım ile son bulur; "Her kim bu yazıtta karşı suç işlerse, her kim çalarsa, her kim gömerse, her kim suya atarsa, her kim yerini değiştirirse, her kim güneşten saklarsa, her kim bir başkasına bunları yaptırıp "tahrip et" derse veya her kim değişik bir şey "Ben yaptım" derse; tanrı Haldi, tanrı Teişeba ve Tanrı Şiuini onu bırakmasınlar, Ne adını ne de soyunu, yeryüzünde..."

Bu yazıt şimdiye kadar değerlendirilen diğer Urartu yazıtlarından bir yönüyle ayrılır. O da, Urartu tanrı üçlüsünün bir arada zikredildiği ilk yazıtlardan biri olmasıdır. Anlaşıldığı kadarıyla Urartu Krallığı'nın sınırlarının genişlemesiyle ya da krallıkta resmi devlet dininin şekillenmesiyle kutsanan tanrıların sayısı artmış ve bunların arasına Tanrı Şiuini de katılmıştır.

Bu durumun en güzel örneklerinden biri Musasir (Ardini)'in Urartu egemenliğine girişini anlatan çift dilli Kelişin Yazıtıdır. Bu yazıt askeri içerikten çok dini bir seremoni ile alakalıdır ve en az Meher Kapı Yazıtı kadar önemlidir. Urartu dini konusunda çok önemli bilgilere sahiptir. Yazıtın içeriği şöyledir;

"Güçlü kral, Surili Ülkesi'nin kralı, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanı olan Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua, Ardini şehrine, tanrı Haldinin huzuruna geldikleri zaman bir tapınak yaptırıldılar ve. Tanrı Haldi'ye bir stel diktirdiler. Tapınağın önünde Sarduri oğlu İşpuini kusursuz mızraklar sundu, çok kaliteli büyükbaş hayvan sundu, bakır... lar sundu, bakır kaplar sundu, ...sundu ve tekrardan birçok büyükbaş hayvan sundu. Bunları Haldi kapısına koydu ve hayatımızın sevinci olan efendi tanrı Haldi'ye verdi. 1.112 büyükbaş hayvan, 9.120 gönüllü getirilen dişi keçi ve kuzu ve 12.480 büyük dişi keçiyi kurban etti. Sarduri oğlu İşpuini, büyük kral, güçlü kral, Surili

Ülkesi'nin kralı, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanı, tanrı Haldi huzuruna Ardini şehrine geldiği zaman, tanrı Haldi'nin kuvvetiyle bu tarla... Bunlar tanrı Haldinin kapısı önünde yola kondu. Ardini Şehri'nin Haldi kapısına sığır getirsinler. Bir şeyler satın aldıkları zaman, tanrı Haldi Haldi huzuruna, Ardini Şehri'ne geldikleri zaman, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua, tanrı Haldiye büyükbaş hayvan kurban olarak sundular ve dediler ki: Her kim Haldi kapısından büyükbaş hayvan götürürse, o kişi kendi mahvını hiçe sayar, her kim başka birininkini götürmeye kalkarsa... çalmış olanı kopartacak... Eğer bir kimse Ardini Şehri'nde bulunursa ve biri başkasının büyükbaş hayvanını Haldi kapısından götürmeye kalktığını duyarsa, bunu saklarsa, tanrı Haldi soyunu dünya üzerinden yok etsin. Her kim bu steli bu yerden sökerse, her kim suç işlerse veya herkim bir başkasına bunları yaptırırsa ve “gel tahrip et” derse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şiuini ve Ardini Şehri'nin tanrıları soyunu yeryüzünden yok etsinler.”

Bu yazıta göre, İşpuini ve oğlu Menua, M.Ö. 9 yüzyıldan itibaren kutsal bir şehir olduğu bilinen Ardini kentini zor kullanmadan ele geçirmişlerdir. İşpuini'nin bu faaliyeti ile Ardini şehri, tekrar Asur hâkimiyetine gireceği M.Ö. 714 yılına kadar Urartu Krallığı'nın kült ve taht merkezi olmuştur. Aslında krallığın başından beri ihtiyaç duyduğu kült ve taht merkezine, İşpuini'nin güney ülkelerine karşı düzenlediği seferler sonucu, sınırların genişlemesine bağlı olarak ulaşılmıştır.

Ardini, İşpuini'nin ele geçirdiği tarihlerde Asur egemenliğinde bulunuyordu.

İşpuini'nin bu kenti silah kullanmadan Urartu egemenliğine dâhil etmesi, belki de bölge insanının Asur'dan ziyade Urartu koruması altına girmek istemesi ile açıklanabilir. Hatta bazı görüşlere göre, onu buraya bu kutsal kentin koruyuluğunu yapması için bölge halkı davet etmiştir (Çilingiroğlu, 1994: 43). Ayrıca İşpuini'nin bu kenti zor kullanmadan ele geçirmesi Ardini'deki zenginliğin yok olmasının da önüne geçmiştir. Kent ele

geçirildikten sonra, yazıtta geçtiği gibi binlerce büyükbaş hayvan kurban edilmiş ve Haldi için anıtsal bir kapı yapılmıştır. Bu durum, Urartu kralı İşpuini'nin itibarını artırdığı gibi, Urartu krallığında yaşanan dini gelişmeleri ve Haldi'ye verilen önemi göstermesi açısından oldukça önemlidir.

İşpuini bu kenti ele geçirdikten sonra, Urartu dini ile ilgili bazı düzenlemeler yapmıştır. İşpuini'nin yaptığı düzenlemelerle bu tarihten itibaren Urartu sınırları içindeki farklı inanç ve bunlarca kutsanan tanrılara da önem vermeye başlanmıştır. Ayrıca önceki başlıkta ayrıntılı olarak incelenen, İşpuini ve oğlu Menua'ya ait Meher Kapı yazıtında görüldüğü şekliyle geniş bir coğrafyaya yayılan ve Urartu toplumunda tapınım gören tüm tanrı ve tanrıçaların yer alması Urartu'nun nasıl bir devlet dini kurmaya çalıştığının en bariz göstergesidir.

İşpuini'den sonra Urartu'nun genişleme politikasını sürdüren oğlu Menua krallığın başına geçmiştir.

2.4.3. Menua (M.Ö. 810–786)

Menua döneminde Urartu sınırları çok geniş bir coğrafyaya ulaşmış ve kazanılan zaferlerin tümü yazıtlardan da anlaşıldığı kadarıyla baştanrı Haldi'ye mal edilmiştir. Öyle ki, Urartu Krallığı'nın güç kazanması ile Haldi'de güç kazanmıştır.

Menua başa geçtikten sonra Urartu merkezi topraklarının kuzeydoğusuna ve kuzeybatı İran'a askeri seferler düzenlemiş ve ülkenin her tarafında imar faaliyetleri gerçekleştirmiştir. Askeri seferlerinin güzergâhları ele geçirdiği topraklarda diktirdiği yazıtlardan anlaşılır. Menua gerçekleştirdiği imar faaliyetlerinden ötürü ise bazı bilim adamları tarafından büyük mimar olarak adlandırılmıştır.

Menua askeri seferler ve bayındırlık faaliyetlerinin yanında tarımsal faaliyetlerde de bulunmuştur. Bu dönemde krallığın en büyük tanrısı olan Haldi'nin gücü tarımsal faaliyetlerde de karşımıza çıkar. Hatta tarımsal faaliyetler sonucunda gelen zenginlikler bile Haldi'nin sayesinde elde edilmiş gibidir. Bu durum Menua'nın sulama faaliyetleri ile ilgili yazıtlarında da karşımıza çıkmaktadır. Menua dönemi dini faaliyetleri çeşitli coğrafyalarda askeri, imar ve tarımsal faaliyetler sonucu diktirdiği yazıtların içeriğinde görülebilir. Biz çalışmanın bu kısmında Menua'nın tüm yazıtlarından ziyade, yukarıda adı geçen imar, tarımsal ve askeri faaliyetlerinin yer aldığı yazıtlardan sadece birer örnek vererek bu dönem krallığın dini faaliyetlerini açıklamaya çalışacağız.

Bu noktadan hareketle konumuza dâhil ettiğimiz ilk yazıt, Palu Yazıtıdır. Bu yazıt hem askeri bir seferden hem de burada Haldi adına yapılan bir tapınaktan bahsetmektedir. .

“Tanrı Haldi, kendi mızrağı ile sefere çıktı, Sebeteria şehrinin ülkesini ele geçirdi, Huzana şehrinin ülkesini ele geçirdi ve Supa şehrinde ele geçirdi. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İşpuini oğlu Menua sefere çıktı...”.

“...Tanrı Haldi'ye bu steli diktirdi. Sebeteria şehrinde tanrı Haldi'ye bir tapınak yaptırdı...”

Bu yazıtta göre, sefere çıkan ve ülkeleri ele geçiren tanrı Haldi'dir. Yazıtta geçen, “Tanrı Haldi mızrağı ile sefere çıktı” ifadesi bu durumun en somut göstergesidir. Yazıtın ilerleyen ifadelerinde sefere önce Haldi'nin çıktığını, ardından Menua'nın gittiği de anlaşılmaktadır. Bu yazıtta olmamakla birlikte bu döneme tarihlenen birçok yazıtta, “Tanrı Haldi önden gitti” ifadesi ile karşılaşılır. Bu ifadeler krallık için Haldi'nin öneminin ne derece arttığını gösterir.

Urartu krallarının yazıtlarında belirttikleri şekli ile eğer Urartu seferleri zaferle sonuçlanmışsa, bu zafer ya tanrı Haldi'nin kudretiyle kazanılmıştır ya da zaferi kazanan bizzat tanrı Haldi'nin kendisidir.

Yine yazıttan anlaşıldığına göre, Urartu kralı Menua ele geçirdiği bölgelerde sadece askeri amaçlı kaleler yaptırmamış aynı zamanda dini amaçlı tapınaklarda yaptırmıştır. Ele geçirilen şehirlerin Haldi'nin kudretiyle alınmış olması, Haldi için yapılacak tapınak ve benzeri dini yapıların yapılmasını da beraberinde getirmiştir. Bu ve diğer Urartu yazıtlarının çoğunda karşımıza çıkan, tanrı Haldi ile ilgili bir ifade dikkati çekmektedir. Bu yazıtın ilk cümlesi olan “Tanrı Haldi, kendi mızrağı ile sefere çıktı” ifadesi Haldi'nin kutsal silahının mızrak olduğu fikrini akla getirmektedir (Çilingiroğlu, 1997: 161).

Menua'nın dini faaliyetleri hakkında bilgi sahibi olduğumuz ve değinmeden geçemeyeceğimiz bir diğer yazıt, içerik itibari ile farklı bazı bilgilerin olduğu Anzavurtepe Yazıtı'dır .

“Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua bir Haldi kapısı yaptırdı ve Aludiri şehrinde bir kale yaptırdı. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua, tanrı Haldi'nin buyruğu üzerine babasının tahtına oturduğu zaman...”.

Anzavurtepe Yazıtı bize Urartu krallarının nasıl tahta geçtiği konusunda bilgi verir. Yazıttan anlaşıldığı gibi, krallığın asıl sahibi tanrı Haldi'dir ve yönetilmesi için Menua'ya verilmiştir. Aslında bu durum sadece Menua için geçerli değildir. Tüm Urartu kralları, krallığın kendilerine tanrı Haldi tarafından verildiğine inanmaktadır. Bu durum yazıttan oldukça net olarak anlaşılmaktadır.

Bu yazıttan edindiğimiz bir başka önemli konu daha vardır. Urartu kralları tanrı Haldi adına sadece tapınak yapmamışlardır. Yazıta göre, örneklerine çokça rastlanan ve “Haldi Kapıları” adı verilen, anıtsal kaya nişleri de inşa etmişlerdir.

Menua'nın bir başka yazıtı tarımsal faaliyetlerle ilgilidir. Günümüzde Şamram Kanalı olarak ifade edilen bu yazıtta, Haldi'nin tarımsal faaliyetlerdeki rolü hakkında bilgi bulunmaktadır .

“Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua bu kanalı açtı. Adı “Menua Kanalı’dır”. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Menua güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa şehrinin kahramanıdır. Menua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırırsa veya her kim değişik bir şey “Ben bu kanalı açtım” derse, Tanrı Haldi, tanrı Teişeba ve bütün tanrılar, onu güneş ışığından yoksun etsinler.”

Burada bizim için önemli olan nokta, Haldi'nin krallığın siyasi ve askeri konularının yanında tarımsal faaliyetlerinde de söz sahibi olmasıdır. Menua'nın bu kanalı Haldi'nin kudretiyle yaptığını belirtmesi, tüm Urartu kralları gibi Menua'nın da yaptığı her şeyi Haldi'ye dayandırması ile açıklanır. Ayrıca Haldi'nin tarımsal faaliyetlerde de karşımıza çıkması ve onun sayesinde bir sulama kanalının yapılması, Haldi'nin savaşçı özelliklerinin yanında bir verimlilik simgesi olarakta görüldüğünü ve krallıkta gerçekleşen her icraatta üstün bir rol oynadığını gösterir. Urartu ülkesinde Haldi adına bağ ve bahçelerin de yapılmış olması yine Haldi'nin verimlilik simgesi ile alakalıdır.

Urartu Krallığı'nın imar faaliyetlerine bakıldığında en fazla adı geçen kral Menua'dır. Menua tanrı Haldi adına yukarıda bahsedilenlerden başka, sirsini , asihuse , barzudibidu , tarmanili , ve steller de yaptırmıştır.

Menua'dan sonra Urartu Devleti'nin başına I. Argiști geçmiştir. I. Argiști döneminde Urartu seferleri krallığın en uzak noktalarına kadar ulaşmıştır.

2.4.4. I. Argiști (M.Ö. 786–764)

I. Argiști dönemi ile beraber krallıkta yeni bir yazıt grubu ortaya çıkar. Yıllık adı verilen ve Urartu Krallığı'nın icraatlarının anlatıldığı bu metinlere sadece I. Argiști ve II. Sarduri döneminde rastlanır. Bu yıllıklarda farklı bir giriş bölümü ve birbirini defalarca tekrarlayan ifadeler yer almaktadır. Her bölüm bir askeri olaya veya bir takvim yılına dayanmaktadır.

I. Argiști'nin yıllıkları (Horhor Yıllığı), Van Kalesi'nde I. Argiști'ye ait kaya mezarına girişte kayalara oyulmuş yazıtlardır. Bunlar Urartu'nun en büyük kaya yazıtları olup, Urartu anıtsal yazıt mimarisinin en güzel örneklerindedir (Salvini, 2006: 6667).

Yıl yıl Urartu kralı I. Argiști'nin faaliyetleri'nin anlatıldığı ve bu zamana kadar ki Urartu Kralları'nın bıraktıkları yazıtlardan farklı bir başlangıç bölümüne sahip olan, özel bir anlamının olup olmadığını bilemediğimiz Horhor Yıllıklarının giriş kısmı şöyledir;

“... Argiști der ki: (onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi Tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya ve tanrı Şiuini'ye, yalvardım...”.

Buradan anlaşıldığı kadarı ile İşpuini ve Menua'nın yazıtlarında genellikle son kısımda verilen Haldi'nin dışındaki diğer tanrılar bu yıllıklarda başlangıçta verilmiştir.

Bu ifadeden sonra I. Argiști askeri faaliyetlerinden bahseder. Yıllıklardan anlaşıldığı kadarı ile bu dönemde Aras Ovası ve İran Yaylası'na askeri seferler düzenlenmiştir. I. Argiști, babası Menua döneminde başlayan kuzey seferlerini devam

ettirmiş ve Aras Ovası'nı ele geçirerek burada Argıştihinili adını verdiği bir şehir kurmuştur. Yıllıklarda bu kısım şöyle geçer;

“Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve onları Argisti önünde yere çaldı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Menua oğlu Argisti der ki:...Argistihinili şehrini yaptım. Ve Muna Irmağından Aza Ülkesine kadar bir kanal açtım... Onların ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi Tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya ve tanrı Şiui'ye ve Biainili Ülkesi'nin bütün tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler...”.

I. Argışti, burada bir kanal yaptırarak ve Argıştihinili adını verdiği bir şehir kurarak Aras Ovası'nın ekonomik zenginliklerinden faydalanmak istemiştir . Bizi ilgilendiren kısım ise bu imar faaliyetlerini gerçekleştirirken tanrılarla kurduğu iletişimidir. Tanrılardan yardım istemiş, hatta yalvarmış ve onlarda I. Argışti'yi dinlemişlerdir. Her zaman olduğu gibi I. Argışti döneminde ki bu imar faaliyetleri tanrıların yardımı ile gerçekleşmiştir.

I. Argışti, belki de Asur krallarından etkilenecek yıl yıl icraatlarını anlattığı yıllıklarının bir yerinde şu ifadeleri kullanır;

“...Argisti der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları tek bir yıl içinde yaptım...”.

Yıllıkların bu kısmından Haldi'nin, I. Argışti döneminde de üstünlüğünü sürdürdüğünü görmekteyiz. Ayrıca yıllıklarda geçen “Haldi'nin büyüklüğü”, “Tanrı Haldi uğruna”, “Tanrı Haldi önden gitti” ve “Tanrı Haldi'nin kudretiyle” gibi ifadeler bu üstünlüğün devam ettiğinin en önemli göstergesidir.

Daha önce ifade edildiği gibi yıllıkların birçok yerinde Haldi, Teişeba ve Şiui'nin anıldığı kısımlar tekrar tekrar verilmiştir. I. Argışti'nin bu ifadeleri tekrar tekrar

kullanmasının nedeni belki de krallıkta gerçekleştirdiği siyasi ve askeri faaliyetlerin tanrıların yardımı olmaksızın gerçekleştiremeyeceğini düşünmesinden kaynaklanmaktadır. Bu durumun bir başka örneği yine yıllıklarda geçen “bütün tanrularına yalvardım” ifadesidir.

I. Arğişti'nin bu yıllıklardan başka birçok imar yazıtı bulunmaktadır. İmar yazıtlarının bulunduğu yapılar arasında kaleler, susi'ler ve tahıl depoları yer alır. I. Arğişti'nin imar yapılarından olan susi'lerden biri Arinberd'de yapılmıştır .

I. Arğişti'nin dine bakışını gösteren başka buluntularda vardır. Bunlar, Kalkan, miğfer, okluk, okucu ve zırh göğüslüğü gibi eserlerin üzerine yazılmış, kısa metinlerden oluşan küçük buluntulardır.

I. Arğişti'ye ait bu küçük buluntular arasında bir kalkan dikkate değerdir (Piotrovskii, 1967: 17). KarmirBlur'da ele geçen bu tunç kalkan üzerinde “Menua oğlu Arğişti, bu kalkanı efendi tanrı Haldi'ye İrebuni şehrinde adadı...” ifadesi yer almaktadır. Yine bu küçük buluntulardan bir miğfer üzerinde ise “Menua oğlu Arğişti, bu miğferi efendi tanrı Haldi'ye adadı” şeklinde bir ifade vardır. Bir başka örnek ise bir ok ucu üzerinde yazılı olan “Arğişti, efendi tanrı Haldi'ye adadı” ifadesidir (Payne, 2006: 201). Tüm bunlar Urartu krallarının tanrı Haldi'ye sadece tapınak ve benzeri yapılar yapmakla kalmadıklarını bazı silahlarında baştanrılarına adadıklarını gösterir.

I. Arğişti'nin saltanatının sonlarına doğru Urartu Devleti gücünün en üst seviyesinde idi. Krallık Van Gölü bölgesinden Kafkas ötesine kadar üstünlüğünü kabul ettirmiş, Batı İran'a kadar ilerlemişti. Öyle anlaşılıyor ki I. Arğişti öldüğünde oğlu II. Sarduri'ye büyük ve güçlü bir ülke bırakmıştı.

2.4.5. II. Sarduri (M.Ö. 764–735)

Urartu ülkesinin en güçlü olduğu bir dönemde tahta II. Sarduri geçmiştir. Bir başka ifade ile II. Sarduri babası I. Arğişti'den görkemli bir uygarlık devralmıştır.

Urartu Krallığının bu II. Sarduri dönemine ait bilgileri I. Arğişti döneminde ilk defa karşılaşılan kral yıllıklarından ve farklı coğrafyalarda ele geçen yazıtlardan elde edilir.

II. Sarduri'ye ait yıllıklar da Van Kalesi'nde yer almaktadır. Analı Kız açık hava tapınağında yer alan bu yıllıklar uzun metinler halinde bu dönemi aydınlatır.

II. Sarduri'nin yıllıkları şu şekilde başlar;

“Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Mana Ülkesi'ni ele geçirdi. Argisti oğlu Sarduri'nin önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür”.

II. Sarduri'nin yıllıklarında geçen “Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı... Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür” ifadesi tüm Urartu krallarının kayıtlarında karşılaşılan bir ifadedir ve krallık gücünü sürdürdükçe de bu ifade kayıtlarda yer almaya devam etmiştir. Öyle anlaşılmaktadır ki. II. Sarduri'de krallıkta gerçekleştirdiği faaliyetlerde gücünü tanrı Haldi'den almaktadır. Ayrıca söz konusu ifade II. Sarduri'nin askeri seferlerinin anlatıldığı bu yıllıklarda belki onlarca kez tekrarlanmaktadır. Bu ifade sadece II. Sarduri'nin yıllıklarında değil çeşitli coğrafyalarda ele geçen yazıtlarında da karşılaşılan bir ifadedir. Zira II. Sarduri de diğer Urartu kralları gibi Tanrı Haldi'nin sayesinde bu seferleri gerçekleştirebilmiş ve krallığın gücünü koruyabilmiştir.

Yıllıkların bir başka yerinde ise II. Sarduri'nin tanrılara olan güveni ortaya çıkmaktadır;

“...Onların ilahi büyüklüğünden düşman ülkelerinde (yardım) istediğim için efendi Tanrı Haldi’ye, tanrı Teişeba’ya ve tanrı Şiüini’ye ve Biainili Ülkesi’nin bütün tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler ve bana yol gösterdiler...”.

Burada geçen “Tanrılar bana kulak verdiler ve bana yol gösterdiler” ifadesi aslında II. Sarduri’nin şahsında tüm Urartu krallarının ortak tavrıdır. Tanrıların yardımını olmaksızın Urartu kralları ne zafer kazanabilirdi ne de krallık ayakta durabilirdi.

Urartu şehirlerine, II. Sarduri döneminde bir yenisi daha eklenmiştir. Sardurihinili (Çavuştepe) adı verilen bu şehirde II. Sarduri’ye ait pek çok yazıt bulunmuştur. Çavuştepe de ele geçen yazıtların çoğu tarımsal faaliyetlerle ilgilidir ve içerik olarak tahıl depolarının yapılmasından bahsederler. Çavuştepe’de ele geçen yazıtlardan birinin içeriği şöyledir.

“Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Argisti oğlu Sarduri bu tahıl deposunu yaptırdı...”.

Bu metinde dikkati çeken hususlardan biri daha önce de ifade edildiği gibi Tanrı Haldi’nin tarımsal faaliyetlerde de karşımıza çıkmasıdır. Yazıtta karşılaşılan bir başka husus ise krallığın geleceğini sürdürebilmesi için tarımsal faaliyetlere olan ihtiyacı ve Urartu krallarının bu ihtiyaca göre hareket etmeleridir.

Tarımsal faaliyetler konusunda bilgi sahibi olmamızı sağlayan bir başka yazıt Erciş Karataş Yazıtı’dır.

“Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Argisti oğlu Sarduri der ki: Tanrı Haldi bana krallığı verdiği zaman atalarımın tahtına çıktım. Aynı yıl bir bağ diktirdim. Adı Sarduri Bağı’dır. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Argisti oğlu Sarduri, güçlü kral...”

Krallığın tüm faaliyetlerinde tartışmasız Haldi yer almaktadır. Bu yazıttan anlaşıldığı üzere Haldi, krallığın başına nasıl geçileceğinden, tarımsal faaliyetlerin nasıl gerçekleştiğine kadar her şeyden sorumludur.

Tarımsal faaliyetler konusunda bilgi sahibi olmamızı sağlayan, içerik olarak şimdiye kadar verilenlerden ayrılan ve bu konuda değinilecek son yazıt taş blok üzerine yazılmış Molla Beyazıt Yazıtı'dır.

“...şehirde yeni bağlar ve bahçeler kurdum. ...Orada güçlü işler yapturdım. Tanrı Haldi tarafından, Argisti oğlu Sarduri'ye yaşam, büyüklük, ...hoşluk, güç, sevinç, ...ve mutlu, sevinçli, ... günler verilsin. Sarduri güneşin altında ... düşman ülkelerine karşı güçlü yaptı”.

Yazıtın içeriğine göre Tanrı Haldi Urartu Krallığı'nın sadece askeri ve tarımsal faaliyetlerinden sorumlu değildir. Yaşamın kaynağıdır. Urartu Kralı II. Sarduri'ye hayat, neşe ve büyüklük veren yegâne güçtür.

II. Sarduri'ye ait yazıtlar bunlarla da sınırlı değildir. Diğer Urartu kralları gibi II. Sarduri'de Tanrı Haldi adına imar faaliyetlerinde bulunmuş ve dini amaçlı bazı eserler yaptırmıştır. Bunlardan biri Bahçecik Yazıtı'nda karşımıza çıkar .

“Argisti oğlu Sarduri bu susi'yi ve kusursuz bir şekilde bir kale tanrı Haldi'ye yaptırdı. Tanrı Haldi ...Ona “Sardurihinili” adını verdi...”.

Diğer Urartu kralları gibi II. Sarduri'de krallık içerisinde Haldi adına imar faaliyetlerinde bulunarak hem Haldi'nin hoşnutluğunu kazanmak hem de tanrılarına olan minnettarlığını göstermek istemiştir. Ayrıca yazıttan anlaşıldığı kadarıyla başka birçok eser gibi, Urartu şehirleri de Tanrı Haldi adına yapılıyordu. Hatta Sardurihinili şehrine bu ismi veren bizzat tanrı Haldi'nin kendisidir.

Babası I. Arğişti gibi, II. Sarduri döneminde gerçekleşen imar ve tarımsal faaliyetlerde Haldi'ye adanmıştır. Bunların yanında Tanrı Haldi'ye adanan, çeşitli yerleşmelerde ele geçen küçük buluntularda vardır. Bunlar, tunçtan yapılmış kalkanlar, miğferler, okluklar ve ok uçlarıdır. Bu küçük buluntuların tümündeki ifade neredeyse ortaktır ve hepsinde “Argisti oğlu Sarduri bu... (okluğumiğferikalkanı)... kendisine efendi olan tanrı Haldi'ye adadı” şeklindedir (Payne, 2006: 256258).

2.4.6. I. Rusa (M.Ö. 735-714)

II. Sarduri'den sonra Urartu tahtına I. Rusa geçmiştir. I. Rusa'nın saltanatının ilk yıllarına ait belge oldukça azdır. Bu dönemle ilgili bilgi veren yazıtlarda iki önemli kalenin inşa edildiği kayıtlıdır (Piotrovskii, 1967: 9294).

I. Rusa, tedbirli bir politika izleyerek, Asur ile karşı karşıya gelmekten kaçınmıştır. Bu sırada, Asur tahtında bir değişiklik olmuş ve II. Sargon tahtı zorla ele geçirmiştir. II. Sargon bir süre sonra Urartu topraklarına, Sargon'un 8. Seferi olarak bilinen bir sefer düzenlemiştir. Asur ve Urartu tarihi için büyük bir önem taşıyan bu sefer Musasir kentinin tekrar Asur hâkimiyetine girmesi ile sonuçlanmıştır. Bu yenilgi sonucunda Urartu tarihinde önemli değişiklikler olmuştur. I. Rusa hayatını kaybetmiştir .

Musasir (Ardini)'deki Haldi Tapınağı yağmalanmış, tapınaktaki Urartu hazineleri ile tanrı heykelleri Asur'a götürülmüştür.

I. Rusa'nın faaliyetleri hakkında bilgi veren en önemli yazıt çift dilli Topzava Steli'dir. Yazıtın tarihi ve dini öneminden ötürü burada tamamını vermeyi uygun buluyoruz .

“Sarduri oğlu Rusa der ki: Ardini şehrinin Kralı Urzana önüme (huzuruma) çıktı. Onun bütün ordusunu yedirdim içirdim (besledim). Bu iyilik (merhametim) sebebiyle, tanrı Haldi'nin buyruğuyla ve Rusa'nın başarıllığı için anayol üzerinde tapınaklar

yaptırdım. Urzana'yı vali atadım ve Ardini Şehri'ne yerleştirdim. Aynı yıl ben Sarduri oğlu Rusa Ardini Şehrine geldim. Urzana'yı krali atalarının yüksek tahtları üzerine oturttum ... Urzana tanrıların önünde, tanrıların tapınağında, benim huzurumda kurbanlar sundu. Aynı zamanda kapıda efendi tanrı Haldi'ye bir tapınak ve onun ilahi gücüne bir konut yaptırdım. Urzana bana yedek kuvvet ... ona özgü bir tür savaş arabası verdi. Yedek kuvveti aldım ve tanrı Haldi'nin buyruğuyla ben Rusa, Asur Ülkesi'nin şehirleri ile karşı karşıya geldim ve onları yerle bir ettim. Bundan sonra Urzana elimden tuttu. Ona baktım ... onu krallık tahtına oturttum. Ardini Şehri'nin halkı bu törendeydiler. Buyurduğum bağışların tümünü Ardini Şehri'ne verdim. Ardini Şehri'nin halkı için bayram yaptım. Ondan sonra kendi ülkeye geri gittim. Tanrı Haldi'nin hizmetçisi ve halkın sadık çobanı, Rusa, tanrı Haldi'nin kudretiyle ve orduların gücüyle savaştan korkmadı. Tanrı Haldi bana ömrüm boyunca güç, yetki ve sevinç verdi. Biainili Ülkesi'ni yönettim ve düşman ülkesini bastırdım. Bundan sonra, güneyde barış sağlanmıştır. Her kim tahrip ederse, her kim suç işlerse veya her kim bunları yaparsa, tanrı Haldi, tanrı Teiseba, tanrı Sivini ve bütün tanrılar soyunu ve adını bırakmasınlar”.

Bu yazıttan anlaşıldığı kadarıyla Ardini şehri ve burada bulunan Urartu tapınağı, krallık için çok büyük öneme sahiptir. Ardini'nin bu önemi İşpuini zamanında ele geçirildiği tarihten itibaren başlar ve artarak devam eder. Ardini ele geçirildikten sonra krallığın kült ve taht merkezi olmuştur. Kült ve taht merkezi olarak Ardini'nin seçilmesi tesadüf değil tamamen siyasi bir karardır. Çünkü pek çok Urartu kralı burada tahta çıkmışlardır. Şuda unutulmamalıdır ki, Ardini Şehri Urartu siyasetine güç katmış ve Urartu krallarına meşruiyet kazandırmıştır.

Böyle bir kült merkezine sahip olmanın önemi, krallık içinde farklı toplumların olduğu düşünülürse daha iyi anlaşılacaktır. Ardini, Urartu hâkimiyetinde kaldığı süre içerisinde farklı toplumların farklı inançlarını birleştirme noktasında önemli bir merkez

olmuştur. I. Rusa ve ondan önceki Urartu krallarının aralıklarla bu kente gelip törenler yapmaları, bu kentin krallık tarafından ne kadar önemsendiğinin bir başka göstergesidir.

Yazıttan anlaşıldığı kadarıyla I. Rusa'da diğer Urartu kralları gibi tüm faaliyetlerini Haldi için yapmıştır. Metinde geçen "...Tanrı Haldi'nin hizmetçisi ve halkın sadık çobanı..." ifadesi, I. Rusa'nın da diğer Urartu kralları gibi düşündüğünü gösterir. Ayrıca bir başka ifade "...Tanrı Haldi bana ömrüm boyunca güç, yetki ve sevinç verdi...", ifadesidir. I. Rusa bu ifade ile krallığı kendisine tanrı Haldi'nin verdiğini söyler. Yine bu ifadeye göre Haldi I. Rusa'ya sadece hükmetme yetkisi değil aynı zamanda güç ve neşe de vermiştir. Yani Haldi burada belki de her şeyin kaynağı olarak düşünülmüştür.

I. Rusa'nın Ardini'de yaşadıklarını kendisine ait bir başka yazıtta da buluruz. Topzava Stelini destekleyen ve Ardini'deki olaylar hakkında biraz daha ayrıntı veren ifadelerin yer aldığı bu yazıt Movana Steli'dir.

I Rusa'nın askeri faaliyetlerinde karşılaştığımız dini bakış açısına krallık içerisinde gerçekleştirdiği imar faaliyetlerinde de rastlanır. Buna göre, I. Rusa Gökçe Göl kıyısında iki önemli kale inşa ettirmiştir.

Bizim için önemli olan, bu kalelerin kuzeyden gelen tehlikeleri önlemekten ziyade, almış oldukları isimlerdir. Kalelerin birinin adı Haldi diğerinin adı ise Teişeba'dır. Söz konusu kalelere Urartu panteonunun üst sıralarında yer alan tanrı ikilisinin isimlerinin verilmesi I. Rusa'nın dine yaklaşımını gösterir.

Kuzeyde inşa edilen kalelerden Haldi adı verilen kalenin yazıtının içeriği şöyledir ;

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu Rusa der ki; Uelikuhi Ülkesi'nin kralını yendim, esir ettim ve ülkesinden sürdüm. Orada vali bıraktım kusursuz bir şekilde bir Haldi kapısı ve bir kale yaptırıldı. Oraya "Haldi Şehri" adını verdim. Biainili Ülkesi'nin

güçlendirilmesi ve düşman ülkesinin bastırılması için yaptırdım. Sarduri oğlu Rusa, Biainili Ülkesi'ni yöneten güçlü kraldır”.

Adı Teişeba olan kalenin yazıtında ise şu ifadeler bulunmaktadır ;

“Tanrı Haldi'nin tanrısal kudretiyle Sarduri oğlu Rusa der ki: tek bir seferde bu ülkeleri ele geçirdim ... Toplam 23 kralın hepsini tek bir yıl içinde yendim. Erkek ve kadınları Biainili ülkesi'ne sürgün ettim. Haraç toplama yılına geldim. Bu kaleleri bu ülke için yaptırdım... Tanrı Teiseba'nın kalesini kusursuz bir şekilde yaptırdım oraya “Teiseba Şehri” adını verdim. Biainili ülkesi'nin güçlendirilmesi ve düşman ülkelerinin bastırılması için yaptırdım. Rusa der ki: her kim bu yazıtı tahrip ederse...”.

Her iki yazıtta adı geçen tanrılar Urartu krallığının resmi devlet panteonunun en üst sırasında yer almaktadırlar. Bilindiği gibi Urartu kralları bu zamana kadar yaptıkları tapınak, Haldi kapıları, kale ve şehir gibi imar faaliyetlerini sadece tanrı Haldi adına yapmışlardır.

I. Rusa yaptığı birçok faaliyeti tanrı Haldi'ye adamıştır. Ancak I. Rusa'nın yazıtlarından birinde ele geçirilen bölgedeki bir kaleye Teişeba Şehri denmesi, ya Teişeba'nın bu bölgede fazlaca kutsandığı ile ya da Urartu tanrı üçlemesinden biri olan Teişeba'nın isim olarak yansması ile alakalı olmalıdır.

I. Rusa'ya ait imar faaliyetleri arasında dikkatimizi çeken bir yazıt daha vardır. Mahmut Abad Yazıtı olarak bilinen bu yazıtın içeriği şöyledir ;

“Sarduri oğlu Rusa der ki: Burada kurban kurallarını buyurdum: Krallar sefere çıkacakları zaman tanrı Sebitu'ya bir boğa ve bir koyun, tanrı Artu'arasau'ya bir koyun ve Sebitu kapısına bir koyun kurban edilsin. Yeni temeller olduğu zaman tanrı Sebitu'ya bir koyun kurban edilsin. Susi'nin bir şeyi yıkıldığı zaman aynı kurban edilsin. Kült kapısı

yeni yapıldığı zaman tanrı Sebitu'ya bir koyun kurban edilsin. Rusa tanrı Sebitu'nun hizmetçisi ve tanrı Sebitu karşısında vasaldır. Rusa her zaman onun vasalı olsun...”

Urartu panteonunun üst sıralarında yer alan tanrılara çeşitli kurban sunumlarının yapıldığı bilinmektedir. Bu yazıtta geçen ifadelerden anlaşıldığı kadarı ile Urartu kralları yerel tanrıları da önemseyip onlara da kurban sunmuşlardır.

I. Rusa'nın bu yazıtında İran coğrafyasında tapınım gören, tanrı Sebuti'nin adının geçmektedir. Yazıttan anlaşıldığı kadarı ile I. Rusa, bu coğrafya da güçlü olabilmek için bu tanrıya da kurban sunmuştur. I. Rusa'nın bu faaliyeti hem bu bölgenin yerel tanrılarına duyduğu saygıyı hem de dini politikaya alet ettiğini gösterir.

Yazıtta geçen bir başka önemli konu “krallar sefere çıkacakları zaman” ifadesidir. Biz bu ifadeden Urartu krallarının askeri seferlere çıkarken bile kurban sunumu gibi bazı ritüelleri yerine getirdiklerini anlıyoruz. Bu tür kült uygulamaları belki de seferin zaferle sonuçlanması için yapılıyordu. Buradan hareketle sefer sonuçlandığında da uygulamanın devam edeceği sonucunu çıkarmak mümkündür.

I. Rusa'nın yukarıda bahsedilen kayıtlarından başka, Tanrı Haldi'ye adanan ve KarmirBlur'dan ele geçen tunçtan yapılmış bir kalkan üzerinde “Sarduri oğlu Rusa bu kalkanı efendi tanrı Haldi'ye yaşam için armağan etti. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle...” ifadesi ile başlayan, küçük buluntu olarak değerlendirebileceğimiz bir eserine daha rastlanmıştır.

Tüm bunlar I. Rusa'nın dine bakışını ve bunu politikalarına nasıl yansıttığını gösterir.

2.4.7. II. Argişti (M.Ö. 714–685)

I. Rusa'dan sonra Urartu tahtına II. Argişti geçmiştir. II. Argişti'nin saltanatı boyunca gelişen olaylar hakkındaki yazılı kaynaklar oldukça azdır (Piotrovskii, 1969: 125 vd; ilingiroğlu, 1994: 98). Ele geçen az miktardaki yazıtta (UKN: no. 275277) imar faaliyetleri ile ilgili bilgiler vardır.

II. Argişti'ye ait en önemli imar faaliyeti kuşkusuz, Urartu'nun en batıdaki kalesi Altın-tepe'nin yapılmasıdır (Özgüç, 1966: 2 vdd; Klein, 1974: 77 vdd). Bu kalede iyi korunmuş bir susi, II. Argişti'ye ait kaya mezarı ve stellerden oluşan açık hava tapınım alanı bulunmaktadır. Tüm bu özellikleri ile Altın-tepe Urartu anıtsal mimarisinin eşsiz örneklerinden biridir.

Bu dönemin yazılı kaynaklarında II. Argişti, oldukça etkin bir kent kurucusu ve mimari eserlerin sahibi olarak karşımıza çıkar (Salvini, 2006: 113). Bu durumun en güzel örneği az önce bahsedildiği gibi Altın-tepe'dir.

Bunlardan başka II. Argişti döneminde gerçekleşen faaliyetler hakkında bilgi sahibi olduğumuz az sayıdaki kaynaklardan biri, Topraklı Steli'dir.

Bu stelin içeriğinden, II. Argişti döneminin inanç sistemi bariz bir şekilde anlaşılmaktadır.

“Rusa oğlu Argisti bu steli efendi tanrı Haldi'ye yaşam için diktirdi. Tanrılar bana merhamet gösterdikleri ve güç verdikleri gibi, tanrı Haldi tarafından Rusa oğlu Argisti'ye iyilikle birlikte, mutluluk, yaşam, sevinç ve büyüklük verilsin. Tanrı Haldi'nin ilahi büyüklüğüyle tanrı Haldi'nin hizmetçisi Rusa oğlu Argisti der ki: Tanrı Haldi bana hükümranlığı verdi ve bana güçlü bir krallık verdi. İlahi gücüyle ... krali tahtlara ıktım...”.

Bilindiği gibi Urartu kralları stellerde tapma geleneğinin bir örneği olarak tanrı Haldi'ye çeşitli stellerde adanmışlardır. Bu stelde bunlardan biridir ve II. Argiştî'nin krallığı, tahta çıkışı ve dini bakış açısı ile ilgili bilgi verir.

Metinden anlaşıldığı ve örneklerine diğer Urartu krallarının yazıtlarında rastlandığı gibi tanrı Haldi yaşam kaynağıdır. Tanrı Haldi krallığın tek hâkimidir. Tanrı Haldi güçlüdür. Dilediğine yetki, iyilik, mutluluk, yaşam, sevinç, büyüklük ve güç verir. İşte II. Argiştî'ye tüm bunları veren Haldi'dir. Kendisine tüm bunları veren bir tanrıya II. Argiştî'nin bir stel diktirmiş olması gayet normaldir. Stelde yer alan “Tanrı Haldi bana hükümler verdi ve bana güçlü bir krallık verdi” ifadesi hükmetme yetkisinin tanrı Haldi'ye ait olduğunu gösterir. Aslında bu ifade Haldi'nin baştanrı olarak Urartu panteonuna girdiği zamandan itibaren tüm Urartu kralları tarafından dile getirilmiştir.

Bu stelden başka II. Argiştî ve Haldi arasındaki iletişim Aşağı Anzaf Kalesi'nde ele geçen tunçtan yapılmış kalkan üzerindeki kısa bir adak metninden anlaşılır .

“Rusa oğlu Argisti bu kalkanı efendi tanrı Haldi'ye sundu. Tanrı Haldi büyüklüğüyle Rusa oğlu Argisti, güçlü kral, Tuspa şehrinin kahramanıdır”.

Küçük buluntularda karşımıza çıkan bu ifadelere sadece II. Argiştî'ye ait olan eserlerde rastlanmaz. Bu ifadeler birçok Urartu kralının kullandığı ifadelerdir.

Tanrı Haldi'ye bazı küçük buluntu ve silahların adak olarak sunulması Urartu krallığında köklü bir gelenektir. Yukarıdaki ifadeden bu geleneği II. Argiştî'nin de sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

Her ne kadar II. Argiştî dönemine ait kaynaklar sınırlı sayıda olsa da, bunlar II. Argiştî'nin faaliyetlerinin ve dini politikalarının anlaşılmasına engel değildir. Diğer Urartu kralları gibi II. Argiştî'de krallığı boyunca gerçekleştirdiği eylemlerini Haldi'ya bağlamış ve adeta bu eylemlerini onunla bütünleştirmiştir.

Urartu tahtına II. Argiști'den sonra II. Rusa geçmiştir. II. Rusa'nın tahta geçmesi Urartu tarihinde yeniden yükseliş dönemi olarak kabul edilir.

II. Rusa kendisinden önce tahta çıkmış olan I. Rusa ve II. Argiști'nin uygulamış oldukları dış politikalarda değişiklik yaparak göçebe kavimlere düşmanca davranmak yerine onlarla dostça ilişkiler kurma yoluna gitmiştir. Bu politikanın temel dayanak noktası ise iskân politikasıdır. Tabi bizim için önemli olan II. Rusa'nın siyasi faaliyetleri değil, bu siyasi faaliyetlerini gerçekleştirirken dine olan yaklaşımıdır. Ayrıca bu döneme ait veriler de zaten askeri metinlerden ziyade çok sayıda adak ve imar yazıtıdır. Bunun sebebi belki de az önce ifade edildiği gibi, askeri faaliyetler yerine barışçıl yöntemleri tercih etmesidir.

II. Rusa dönemi tıpkı Menua gibi oldukça yoğun mimari faaliyetlerin gerçekleştiği bir dönemdir. Ancak II. Rusa, Menua'dan farklı olarak sadece yapı yazıtları bırakmamış, aynı zamanda beş yeni kent kurmuştur. Bu kentler, Toprakkale (Rusahinili) , Adilcevaz/Kef Kalesi , Ayanis , Teişeba/KarmirBlur ve Bastam'dır .

II. Rusa dönemi dini faaliyetlerini açıklayabilmek adına örnek oluşturması için yukarıda adı geçen şehirlerden sadece KarmirBlur'da inşa edilen susi'nin kapısında bulunan yazıtın içeriğine değinilecektir.

Uzunca bir metin olan bu yazıtın içeriği şöyledir ;

“Argisti oğlu Rusa bu susi'yi kendisine efendi olan tanrı Haldi'ye yaptırdı ve Aza Ülkesi'nin Teişebaini şehrinin Haldi kapısını kusursuz bir şekilde yaptırdı ve tanrı Haldi'ye adadı. Rusa der ki: Kayaya dokunulmamıştı ve yer çoraktı. Hiçbir şey orada yapılmamıştı. Tanrı Haldi bana krallığı verdiği ve ataların atanmış tahtına çıktığım zaman, bu Haldi kapısını kusursuz bir şekilde yaptırdım. Tanrı Haldi tarafından ve Haldi kapısı tarafından güçlü kral ve Surili Ülkesi'nin ve Biainili Ülkesi'nin kralı Argisti oğlu Rusa'ya yaşam, sevinç ve büyüklük ile birlikte yetki, güç ve kudret verilsin. ... Rusa der ki: Haldi

kapısı konusunda ferman çıkardım, gerçekten: Yeni tapınakta tanrı Haldi'ye bir oğlak kesilsin ve tanrı Haldi'ye bir boğa, tanrı Teiseba'ya bir koyun ve tanrı Şiuini'ye bir bir koyun kurban edilsin. ... tanrı ... Tanrıça 'Arubani'ye bir inek, Haldi silahlarına bir koyun, Haldi kapısına bir koyun, tanrı İvarsa'ya bir koyun kurban edilsin. Rusa der ki: Tanrı Haldi ... burada kursunlar, ... toprakta adak olarak yaptıklarını saymadan ... inşa etsinler. Törenler yapıldığı zaman tanrı Haldi'ye oğlak kesilsin ve tanrı Haldi'ye bir boğa ... ve tanrıça 'Arubani'ye bir inek kurban edilsin ... yapıldığı zaman tanrı Haldi'ye bir oğlak kesilsin ve tanrı Haldi'ye bir boğa kurban edilsin. Tanrı Haldi Tapınağına oğullar getirdikleri zaman, tanrı Haldi'ye bir oğlak kesilsin. Tapınakta hizmet etmek istemeyen, yerine, toprakta adak olarak yaptıklarını saymadan, çorak topraklardan taş toplasın ... Haldi kapısındaki her bir sununun karaciğeri ve kalbi Rusa'ya verilsin. Kral Teişeba şehrinde bulunduğu zaman sunulan et ve parçalardan karaciğer krala verilsin. ... hiç kimse bu şeylerin herhangi birini bozmasın ... dana vermesin. Kurbanlık boğa küçük olmasın. Bunları gerçekten buyurdum. Argisti oğlu Rusa der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, ... , her kim ben yaptım derse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şiuini ve tanrı Marduk onu yok etsinler. Ne adı ne de ailesi güneş altında bulunsun ...”

II. Rusa yukarıda içeriği verilen bu imar faaliyetiyle Haldi'ye olan şükran ve minnettarlığını göstermek istemiştir. Bunun nedeni yazıtta da ifade ettiği gibi, Tanrı Haldi'nin kendisini atalarının tahtına çıkarmasıdır. II. Rusa'da bunun bir göstergesi olarak, kendi tabiriyle Haldi'ye “kusursuz” bir yapı sunmak istemiştir. Metne göre, bu yapıyı karşılıksız yaptığı da biraz tartışmalıdır. Çünkü karşılığında tanrısından iyilik, yaşam, sevinç, büyüklük yetki, güç ve kudret beklemektedir.

Metinden anlaşılan bir başka husus, tapınakta gerçekleştirilecek olan törenlerde, Haldi ve diğer tanrılara sunulacak kurbanların cins ve adedinin belirtilmesidir. Bu durum muhtemelen yeni inşa edilen kutsal yapıların kurbanlar sunularak kutsanması ile alakalıdır.

Bir başka ifade ile tapınak ve benzeri dini yapılar inşa edilirken buna uygun törenler eşliğinde bu yapılar yapılmıştır. Belki bu durum günümüzde olduğu gibi bir açılış seramonisi ile alakalıdır. II. Rusa Haldi adına yaptırdığı bu tapınağın açılışında Haldi ve diğer tanrılara kurbanlar sunarak bu kutsal mekânların açılışına mistik bir hava katmak istemiştir.

Ayrıca bu törenlerde kesilen kurbanların iç organlarının krallara verilmesi, Urartu krallarının bilinmeyen bir özelliklerini akla getirir. Belki de Urartu kralları bu törenlere başkanlık ediyor ve bir nevi rahiplik görevi üstleniyorlardı. Bu söylenenler metinde “Haldi kapısındaki her bir kurbanın karaciğeri ve kalbi Rusa’ya verilsin” ifadesi ile örtüşse bile bu konuda net şeyler söylemek için daha fazla örneğe ihtiyaç duyulmaktadır.

II. Rusa’nın dini faaliyetleri konusunda bilgi veren bir başka yapı, yine bu döneme tarihlenen Ayanis Kalesi’dir. Ayanis Kalesi’nin susi kapısında bulunan yazıtta, KarmirBlur’da gerçekleştirilen törenlere benzer uygulamaların gerçekleştirildiği yazılıdır. Tüm bunlar bize, II. Rusa’nın dini yapılar yapmakla kalmadığını, bu mekânlara mümkün olduğu kadar kutsal bir hava vermeye çalıştığını ve her zamanki gibi tüm bunları Haldi’nin büyüklüğü ile yaptığını gösterir.

Urartu tapınaklarının silahlarla donatıldığını daha önce ifade etmiştik. Ayanis kazılarında elde edilen buluntular bu durumu kanıtlar niteliktedir. Nitekim bu yerleşmeden çıkan tunç kalkanlar ve bunların Haldi’ye adandığına dair adak yazıları, Urartu baştanrısı Haldi’nin ve Urartu krallarının savaşçı özelliklerini göstermesi açısından önemlidir.

II. Rusa’nın ölümü üzerine Urartu tahtına III. Sarduri geçmişse de, bu kralın kısa süren saltanatında herhangi bir başarısına rastlanmaz. Bundan sonraki dönem hakkında Urartu kaynaklarında ve bu zamana kadar krallık hakkında ayrıntılı bilgi veren Asur kayıtlarında hemen hemen hiçbir bilgiye rastlanmaz.

Sonuç olarak Urartu krallarının dini faaliyetleri ve dine bakış açıları tanrı Haldi ile bir bütünlük oluşturur. Urartu Krallığı'nın tek hâkimi Haldi'dir ve bunu kullanmaları için Urartu krallarına yetki vermiştir. Anlaşıldığı kadarıyla tüm Urartu kralları bu yetkiyi kötüye kullanmamışlar ve tanrı Haldi'ye krallıklarını sürdürdükleri müddetçe sadık kalmışlardır. Ayrıca Haldi'ye olan bağlılıklarını ve minnet duygularını, tapınaklar, steller ve anıtsal kapılar yaparak daha somut bir hale taşımaya çalışmışlardır.

Urartu kralları tanrı Haldi'nin hizmetkâridirler ve bunu çoğu kez yazıtları aracılığı ile dile getirmişlerdir. Bu durum yazıtlarda “tanrı Haldi'nin hizmetçisi” şeklinde karşımıza çıkar.

Urartu krallarının siyasi, askeri, ekonomik, sosyal, bayındırlık ve tarımsal politikalarına yön veren tek hâkim unsur vardır o da Haldi'dir. İşpuni'den itibaren görülen bu durum zamanla bir devlet politikası, bir devlet geleneği haline gelmiştir. Böylece tüm krallık tarafından kutsal sayılan Haldi kültü tüm Urartu coğrafyasına yayılmıştır.

SONUÇ

Teokrazi, siyasi iktidarın tanrı ya da tanrıların temsilcileri olduklarına inanılan insanların elinde olan toplumsal ve siyasal düzen, din erki olarak tanımlanır. Bu terim daha sade bir anlatımla, dine dayalı yönetim biçimi demektir.

Eskiçağ'da kurulan devletlerin birçoğunda dinin devlet yönetimine olan etkisi bilinmektedir. Hatta bu devletlerin birçoğu dini kuralların etkili olduğu bir sistemle yönetilmekteydi.

Devlet yapılanmasında teokrasinin izlerine rastlanan ve konumuza dâhil edilen devlet ise Urartulardır.

Doğu Anadolu merkezli kurulan ve zamanla büyük bir coğrafyaya hükmeden Urartu Devleti'nin de siyasi faaliyetlerinde dinin etkilerine rastlanır.

Önceleri Doğu Anadolu'da konfederasyonlar şeklinde başlayan bu siyasi yapılanma, sonraları bu konfederasyonların birleşik hareket etme arzularının artması üzerine merkezi devlet sistemine doğru yönelmiştir. Böylece M.Ö. 9. yüzyılda konfederasyonlar birleşerek Urartu Devleti'ni oluşturmuşlardır.

Başlangıçta, feodal bir karakter gösteren Urartu devlet yönetimi, feodal yapının krallığa dönüşmesiyle merkeziyetçi bir yönetime, yani mutlakiyete dönüşmüştür. Ancak krallığın giderek güçlenmesi ve dini yapılanmanın gelişmesi üzerine siyasi erk, gücünü dine dayandırmıştır.

Yerli ve yabancı birçok bilim adamı Urartu Krallığı'nın idare şeklini teokratik ve merkeziyetçi bir düzen olarak tanımlarlar.

Hititler gibi resmi bir devlet dinine sahip olan Urartu Krallığı'nda gerçekleşen tüm faaliyetlerden, resmi panteonun ilk sırasında yer alan baştanrı Haldi'nin görevlendirdiği

krallar sorumluydu. Bu sistemde krallar tanrıların himayesi altındaydılar ve onların hizmetkârıydılar. Yani Urartu Krallığı'nın devlet yapısı Urartu tanrıları ile yakından ilişkiliydi.

Krallığın başında tüm ülkeyi yöneten güçlü ve mutlak hâkim olarak krallar bulunmaktaydı. Krallıkta oğlun babayı takip etmesi veraset sisteminin göstergesiydi. Bir başka ifade ile krallık babadan oğula geçiyor, kral oğullarından birini veliaht olarak seçiyor, veliaht olarak seçtiği oğlunu hatta torununu yanına taht ortağı olarak ta alabiliyordu.

Urartu Krallığı'nda merkezi devlet yapısının ya da kralın gücünü gösteren en önemli olay, kalelerin, tapınakların ve sarayların Urartu kralları ya da tanrılar adına yapılmış olmasıdır. Bu yapıların tümü Urartu kralınıdır. Söz konusu inşa yapılarına ait yazıtların bir kaç dışında kral ve tanrı adından başka isme rastlanmamıştır.

Coğrafyası gereği zor şartlara sahip olan Urartu ülkesi, artan nüfusu barındırabilmek ve genişleyen sınırlarını ayakta tutabilmek için güçlü bir yönetim düzenine sahip olmalıydı. O günün şartlarında ancak bu sayede düşmanları ile baş edebilirdi. Bu durumun farkına varan Urartu Kralları askeri politikalarının yanında kaleler, kentler, yollar, su kanalları inşa ederek ve bayındırlık faaliyetlerinde bulunarak merkezi yapıyı güçlü tutmaya çalışmışlardır. Tüm bunları tanrı Haldi adına yaparak dini yapıyı ayakta tutmaya gayret etmişlerdir.

Urartu Krallığı'nın merkeziyetçi yönetiminin anlaşılması için Urartu dininin bilinmesi gerekmektedir. Zira Urartu dini krallığın başlangıcında olmasa bile krallık geliştikçe merkezi yapıyı oldukça etkilemiştir.

Çiviyazılı Urartu yazıtları ile Urartu kabartma sanatı, krallığın dini hakkında bilgi sahibi olduğumuz kaynaklardır. Urartu dini, krallığın merkezi toprakları olan Doğu

Anadolu'ya has, yerli bir karakter gösterdiği gibi, komşu olduğu coğrafyalardaki dini öğelere de sıkı sıkıya bağlıydı. Birçok öğeyi bünyesinde bulunduran bu din, çok tanrılı bir inanç sistemi görünümündeydi.

Urartu dininin oluşturulmasındaki temel amaç, devletin korunması ve ülke sınırları içindeki çeşitli kökenlere mensup insanlar arasındaki birliğin sağlanmasıdır. Aslında bu politika amacına ulaşmış ve Urartu ülkesinde yaşayan Hurri kökenli akraba topluluklarla, farklı etnik kökene sahip yabancı toplulukların inançları ve tanrıları birleştirilerek geniş katılımlı bir din tesis edilmiştir. Birleştirici bir özelliğe sahip olan Urartu dini, kraliyet ailesinin tapınımda bulunduğu, yani krallık tarafından desteklenen bir devlet dini olarak karşımıza çıkar. Urartu dininin bir devlet dini olduğunun göstergesi, Urartu krallarının bıraktıkları yazıtlarla da sabittir. Ayrıca din alanında yapılan reform ile kutsanan tanrı ve tanrıçaların büyüklük derecelerine göre sıralanması bunlara sunulan adak ve kurbanların belirli bazı kurallara bağlanması tesis edilen devlet dininin en açık göstergesidir.

Sonuç olarak hem Hitit hem de Urartu Krallıkları'nın tarihi hakkında bilgi sahibi olduğumuz verilerin çok önemli bir kısmını dini kaynaklar oluşturmaktadır. Hitit vesikalarının yarısından fazlasını dini kaynaklar oluşturur. Urartu yazıtları ise tanrıların anıldığı ifadelerle başlar ve yine bu ifadelerle son bulur. Her iki uygarlığın kralları, gerek siyasal gerekse askeri faaliyetlerini tanrıların hoşnutluğunu ve memnuniyetini kazanmak için gerçekleştirmişlerdir. Bu durum Hitit ve Urartu Krallıkları'nın siyasal yapılarında dine ne kadar önem verdiklerini gösterir. Böylece her iki krallığın yönetim sistemlerinde din ön plana çıkmış ve yönetim şekillerini büyük ölçüde etkilemiştir.

KAYNAKLAR

ADONTZ, N. (1946), *Histoire d'Armenie*, Paris.

AKURGAL, E. (1959), *Urartäische Kunst*, Ankara.

_____, (1999), *Anadolu'nun Kültür Tarihi*, TÜBİTAK, Ankara.

_____, (2000), *Anadolu Uygarlıkları*, Net Turistik Yayınlar, İzmir.

ALBAYRAK, İ. (2000), "Kültepe'den Yeni Bir Vasiyetname/Ein neues altassyrisches Testament aus Kültepe", *Archivum Anatolicum* 4, Ankara, 127.

_____, (2003). "KanişKarum'unun Bir Mektubu", *Archivum Anatolicum* S:6/1, s.19.

_____, (2006). *Kültepe Tabletleri IV*, TTK Yayınları, Ankara.

ALPMAN, A. (1980), "Hurriler'de Ulusal Panteon ve Yerel Panteonlar", *Tarih Araştırmaları Dergisi* XIII/24, Ankara, 115122.

_____, (1982), "Hurriler", *Tarih Araştırmaları Dergisi* XIV/25, Ankara, 283313.

_____, (1998), "Anadolu'da Hurriler", III. Uluslararası Hitotoloji Kongresi Bildirileri, (1622 Eylül, Çorum), Ankara, 2737.

ARCHI, A. (1975), "Divinita Tutelari e Sondergötter Ittiti", *SMEA* 16, 89117.

_____, (1992), "Substrate: Some Remarks on the Formation of the West Hurrian Pantheon", *Sedat Alp'e Armağan*, Ankara, 610.

_____, (1998), "The Former History of Some Hurrian Gods", III. Uluslararası Hitotoloji Kongresi Bildirileri, (1622 Eylül, Çorum), Ankara, 3944.

_____, (2007), "The Cult of the Royal Ancestors at Hattusa and the Syrian Practices", Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan VITA, Festschrift in Honor of Belkıs Dinçol and Ali Dinçol, (Haz. M. Alparslan, M.D. Alparslan, H. Peker), 4956.

AYDIN, N. (1991), "Güzelhisar Urartu Kitabesi", Belleten LV /213, 323330.

_____, (2010), Anahatlarıyla Dinler Tarihi, Tarih, İnanç ve İbadet, İstanbul.

AZARPAY, G. (1968), Urartian Art and Artifacts, A Chronological Study, Berkeley and Los Angeles.

BAHAR, H. (1991). "İsauria Bölgesi Tarihi", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Konya.

_____, (2010). Eskiçağ Uygarlıkları, Kömen Yayınları, Konya.

BALKAN, K. (1960), "Patnos Yakınındaki Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri", Anatolia V, 133158.

_____, (1964), "Patnos'ta Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı", Atatürk Konferansları I, 235245.

BAYDUR, N. (1970), Kültepe (Kaneş) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar, İstanbul.

BAYRAM, SÇEÇEN, S. (1995), "6 Neue Urkunden über Heirat und Scheidung aus Kanis", Archivum Anatolicum 1, Ankara, 112.

BARNETT, R. D. (1982), "Urartu", CAH III /2, 314371.

BARNETT, R. D.GÖKÇE, (1953), "The find of Urartian Bronzes at Altıntepe near Erzincan", AnSt 3, 121129.

BELLİ, O. (1977), Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul.

_____, (1978), “Urartu Sanatının SosyoEkonomik Açıdan Eleştirisi Üzerine bir Deneme”, An Ar VI, 4595.

_____, (1981), “Urartular’da Totemcili Sorunu”, An Ar VII, 3751.

_____, (1982a), “Urartular”, Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi 1, 139208.

_____, (1982b), “Alniunu Kentinin ve Taş Atölyesinin Keşfi”, An Ar VIII, 115127.

_____, (1982c), “Urartular’da Hayat Ağacı İnancı” An Ar VIII, 237247.

_____, (1983), “Urartu Kralı İşpuini’ye Ait Çiviyazılı ve Resimli Tunç Eserler”, An Ar IX, 325356.

_____, (1989), “Urartu Kalelerindeki Anıtsal Kaya İşaretleri”, An Ar XI, 65123.

_____, (1991), “Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period. Silver, Copper and Iron”, Urartu, A. Metalworking Center in the First Millenium B.C.E., Ed. B.Merhav, Jerusalem, 1640

_____, (1992), “VanAnzaf Urartu Kaleleri KazısıDie Ausgrabungen der Urartaischer Festung Anzaf bei Van”, Arkeoloji ve Sanat 5455, 1327.

_____, (1993), “Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı (19911992)”, Arkeoloji ve Sanat 58, (özel sayı) , 332.

BELLİ, O. (1998a), Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

BELLİ, O. (1998b), “1996 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, KST 19/1, Ankara, 543569.

_____, (1999), “1997 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, KST 20/1, Ankara, 507525.

_____, (2000a), “Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi, (Ed. O. Belli), Ankara, 201209.

_____, (2000b), “Çavuştepe (Sardurihinili) Kazıları”, Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi, (Ed. O. Belli), Ankara, 210222.

_____, (2000c), “Urartu Krallığı’nın İkinci Başkenti Toprakkale (Rusahinili) Kazıları”, Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi, (Ed. O. Belli), Ankara, 223227.

_____, (2000d), “Van Bölgesi’nde Urartu Krallığı’na ait Çiviyazılı Anıtsal Kaya Kapıları”, Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi, (Ed. O. Belli), Ankara, 386393.

_____, (2000e), “Doğu Anadolu’da Urartu Krallığı’na ait Anıtsal Kaya İşaretlerinin Araştırılması”, Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi, (Ed. O. Belli), Ankara, 403408.

_____, (2001), Anadolu Tanrıçaları, Promote Yayıncılık, İstanbul.

_____, (2003a), “Urartu Krallığı ile İlgili Araştırmaların Tarihçesi”, Urartu: Savaş ve Estetik, (Ed: F. Özdem), Yapı Kredi Yayınları1917, İstanbul, 1343.

_____, (2003b), “Urartu Krallığı’nın Tarihsel Gelişimi”, Urartu: Savaş ve Estetik, (Ed: F. Özdem), Yapı Kredi Yayınları1917, İstanbul, 4573.

_____, (2003c), “Çiviyazılı Anıtsal Kaya Kapıları ve Urartu Tanrıları”, Urartu: Savaş ve Estetik, (Ed: F. Özdem), Yapı Kredi Yayınları1917, İstanbul, 103117.

_____, (2003d), “Çiviyazılı Metal Eşya ve Silahlar”, Urartu: Savaş ve Estetik, (Ed: F. Özdem), Yapı Kredi Yayınları1917, İstanbul, 129279.

_____, (2005), “Anıtsal Kaya Kapıları”, Arkeo Atlas 4, İstanbul, 90.

_____, (2007), “Urartularda Kadın Müzisyen ve Dansçılar” Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol’a Armağan VITA, Festschrift in Honor of Belkıs Dinçol and Ali Dinçol, (Haz. M. Alparslan, M.D. Alparslan, H. Peker), 87104.

_____, (2010), Urartu Takıları, Türkiye Turing Otomobil Kurumu, İstanbul.

BELLİ, O.CEYLAN, A. (2000), “1998 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları”, KST 21/1, Ankara, 449466.

_____, (2001), “1999 Yılı Anzaf Kaleleri Kazısı ve Onarım Çalışmaları”, KST 22/1, Ankara, 385398.

_____, (2002), “2000 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları”, KST 23/2, Ankara, 275286.

_____, (2003), “2001 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, KST 24/2, Ankara, 311324.

_____, (2004), “2002 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, KST 25/2, Ankara, 29 vdd.

BELLİ, ODİNÇOL, A. M. (1982), “Hazine Piri Kapısı ve Aşağı Zivistan Taş Ocakları”, An Ar VIII, 167179.

BERAN, T. (1961), “Urartu”, Kulturgeschichte des Alten Orient (Ed. H. Schmökel), Stuttgart, 605647.

BİLGİÇ, E. (1959), “Birkaç Yeni Urartu Kitabesi”, TAD IX /1, Ankara, 4448.

BİLGİÇ, E.ÖĞÜN. B. (1964), “1964 Adilcevaz Kazıları Hakkında”, TAD XIII /2, 102105.

_____, (1965), “Adilcevaz’da İkinci Mevsim Kazıları ”, TAD XIV /12, 119121.

_____, (1967), “Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları 1967”, TAD XVI /1, 4550.

_____, (1974), “Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları 1972”, TAD XXI /1, 3135.

BİLGİÇ et al, (1990), Ankara Kültepe Tabletleri I (Ankaraner KültepeTafeln), Ankara.

BİLGİÇ, E.Bayram, S. (1995), Ankara Kültepe Tabletleri II, Ankara.

BOEHMER, R. M. (1973), “Zur Lage von Musasir”, BagMitt 6, 3140.

BOSSERT, H. Th. (1951), “Hitit Hiyeroglif Metinlerinde Tanrıça Hepat”, (Çev. U. B. Alkım), Belleten XV/59, 324332.

BOYSAL, Y. (1961), “Anzavurtepe’de Definecilerin Ortaya Çıkarttığı Urartu Eserleri”, Belleten XXV, 199212.

BURNEY, C. A. (1957), “Urartian Fortresses and Towns in the Van Region”, AnSt VII, 3753.

_____, (1958), "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", AnSt VIII, 157209.

_____, (1960), “Measured Plans of Urartian Fortresses”, AnSt X, 157209.

_____, (1966), “A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere”, AnSt XVI, 55111.

_____, (1993), “The God Haldi and Urartian State”, Aspects of Arts and Iconography: Anatolia and its Neighbors, Studies in Honor of Nimet Özgüç, (Ed. M. MELLİNK, E. Porada, T. Özgüç), Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 107110.

BURNEY, C. A.LANG, D. M. (1971), The Peoples of the Hills: Ancient Ararat of Caucasus, London.

BURNEY, C. A.LAWSON, G. R. J. (1960), “Measured Plans of Urartian Fortresses”, AnSt X, 176196.

CHİLDE, G. (1936), “The Axes From Maikop and Caucasian Metallurgy” Annals of Archaeology and Anthropology XXIII, 113–119.

CANER, C. (2007), Pers İstilasına Kadar İlk Çağ Anadolu Uygarlıklarında Devlet ve Yönetim, Uludağ üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Yönetim Bilimleri Bilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa.

CERAM. C. W. (1979), Tanrıların Vatanı Anadolu, Remzi Kitabevi, İstanbul.

CEYLAN, A. (1991), M.Ö. II. Binde Anadolu'daki Devletlerarası İlişkiler (Antlaşmalar), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum.

_____, (1994), Eski Anadolu'da Devletler Arası İlişkiler, Antlaşmalar (II. ve I. Binde), Atatürk Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.

_____, (1995), “İsmeriga Antlaşmasına Uluslararası İlişkiler Açısından Bir Bakış” Atatürk Üniversitesi FenEdebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi 23, Erzurum, 113.

_____, (1996), “ArnuvandaAsmunigal Dua Metni ve Tarihi Açısından Değerlendirilmesi” Atatürk Üniversitesi FenEdebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi 23, Erzurum, 112.

_____, (2001), Sarıkamış, Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, Erzurum.

_____, (2008), Doğu Anadolu Araştırmaları, ErzurumErzincanKarsIğdır (19982008), Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum.

ÇEVİK, N. (1999), “Hayat Ağacının Urartu Kült Törenlerindeki Yeri ve Kullanım Biçimi”, An Ar XV, 335367.

_____, (2000), Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara

_____, (2007), “Dağlardaki Tanrılar ve Tanrı Dağlar”, Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol’a Armağan VITA, Festschrift in Honor of Belkıs Dinçol and Ali Dinçol, (Haz. M. Alparslan, M.D. Alparslan, H. Peker), 175194.

ÇİLİNGİROĞLU, A. (1977), “Sargon’un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler”, An Ar IVV, 235251.

_____, (1982), “Diauehi’de Bir Urartu Kalesi. Umudum Tepe (Kalortepe)”, An Ar VIII, 191194.

_____, (1983), “Urartu’da Toplu Nüfus Aktarımları”, An Ar IX, 311317, (İng. 319323).

_____, (1984a), Urartu ve Kuzey Suriye, Siyasal ve Kültürel İlişkiler, Bornovaİzmir.

_____, (1984b), “Tanrı Asur’a Bir Mektup”, Tarih İncelemeleri Dergisi II, İzmir, 126.

_____, (1991), “Van Ayanis (Ağartı) Kalesi Kazıları”, KST 12 /1, 201208.

_____, (1993), “Van Ayanis (Ağartı) Kalesi Kazıları, 19901991”, KST 14 /1, 431440.

_____, (1994), Urartu Tarihi, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 77, Bornova.

_____, (1996), “Van Ayanis Kalesi Kazıları 19931994”, KST 17 /1, 363378.

_____, (1997), Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir.

_____, (1998), “Urartu’da Tapınma ve Tapınma Yerleri”, (Ed. G. Arsebük, M. J. Mellink, W. Schirmer), Karatepe’deki Işık Halet Çambel’e Sunulan Yazılar, Ege Yayınları, İstanbul, 229241.

_____, (2001), “Temple Area”, Ayanis I: Ten Years’ Excavations in Rusahinili Eidurukai (Ed. A. ÇilingiroğluM. Salvini), Roma, 3767.

_____, (2003), “VanAyanis Kalesi 2002 Yılı Kazısı”, KST 25/2, 413420.

_____, (2005), “Urartu Dini”, Arkeo Atlas 4, İstanbul, 114115.

_____, (2010a), “Urartu Dini”, Urartu: Doğuda Değişim (Haz: K. KöroğluE. Konyar), Yapı Kredi Yayınları3054, İstanbul,186199.

_____, (2010b), “Ayanis Kalesi”, Urartu: Doğuda Değişim (Haz: K. KöroğluE. Konyar), Yapı Kredi Yayınları3054, İstanbul,336359.

ÇİLİNGİROĞLU, A. DERİN, Z. (1998), Ayanis Kalesi Kazıları1996”, KST, 19/1, 591606.

_____, (2000), “Ayanis Kalesi Kazıları 1998”, KST 21/1, 397408.

ÇİLİNGİROĞLU, A.SAĞLAMTİMUR, H. (1997), “VanAyanis Kalesi Kazıları 1995”, KST 18/1, 363378.

_____, (1999), “VanAyanis Urartu Kalesi”, KST 20/1, 527540.

ÇİLİNGİROĞLU, A.ABAY, E. DERİN, Z. (2002), “19992000 Yılları, Van Ayanis Urartu Kalesi Kazıları”, KST 23/2, 287296.

DI AKONOFF, I. M. (1964), Urartskiye Pisma Dokumenty, MoscowLeningrad.

_____, (1989), “On Some New Trends in Urartu Philology and Some New Urartian Texts”, AMI 22, 77102.

DIAKONOFF, I. M.KASKAI, S. M. (1981), Geographical Names According to Urartian Texts, Wiesbaden.

DİNÇOL, A.M. (1976), “Die Neuen Urartäischen Inschriften aus Körzüt”, İstanbuler Mitteilungen XXVI, 1930.

DİNÇOL, A.M. (1978), “Urartäische Inschriften aus ÇavuştepeSardurihinili”, Akurgal’a Armağan, Anadolu XXI/80, 95104.

_____, (1982), "Hititler", Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi 1, 18120.

_____, (1989), “Yeni Urartu Yazıtları ve Yazıt Parçaları”, An Ar XI, 137148.

DİNÇOL, A.M. DİNÇOL, B. (1992), “Die Urartäische Inschrift aus Hanak (Kars)”, Hittite and other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp, Ankara, 109117.

DİNÇOL, A. M.KAVAKLI, E. (1978), Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları, Anadolu Araştırmaları Ek Yayın 1, İstanbul.

DİNÇOL, A.M.YAKAR, J. (1974) “Nerik” Şehrinin Yeri Hakkında”, Belleten XXXVIII/152, 363372.

DURMUŞ, İ. (1997). “Anadolu’da Kimmerler ve İskitler”, Belleten LXI /231, 273286.

_____, (2012). İskitler, Akçağ Yayınları, Ankara.

ELİADE, M. (2003), Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi / Cilt I, Taş Devrinden Eleusis Mysteria’larına, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

_____, (2004), Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu, (Çev: M. Aydın), Derya Kitabevi, Konya.

ERKMEN et al, (2002), “2000 Yılı Erzurum Kalesi Kazısı”, 12. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu, Ankara, 7384.

ERKUT, S. (1992), “Hitit Çağının Önemli Kült Kenti Arinna'nın Yeri”, Sedat Alp'e Armağan, Ankara, 159165.

ERZEN et al, (1960), “1959 Van Toprakkale Sondajları ve Bölgedeki Çalışmalar”, TAD X /2, 522.

_____, (1961a), “VanToprakkale Kazı Heyetinin 1961 Yılı Kısa Çalışma Raporu”, TAD XI /2, 3032.

_____, (1961b), “VanToprakkale Kazı Heyetinin 1960 Yılı Kısa Çalışma Raporu”, TAD XI /2, 3335.

_____, (1962), “Toprakkale ve Çavuştepe Kazıları Raporu”, TAD XII /1, 1920.

_____, (1963), “Van Çevresi 1963 Çalışmaları”, TAD XII /2, 3436.

ERZEN, A. (1964), “Van Bölgesi 1964 Çavuştepe Kazıları”, TAD XIII /2, 98101.

_____, (1965), “Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı”, TAD XIV /12, 141146.

_____, (1966), “Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı”, TAD XV /1, 5557.

_____, (1968), “Van Bölgesi 1968 Çavuştepe Kazısı”, TAD XVII /2, 7790.

_____, (1970), “Çavuştepe 1970 Kazısı”, TAD XIX /2, 103108.

_____, (1974b), “Van Kalesi 1973”, AnSt XXIV, 57.

_____, (1974c), “Van Kalesi 1973 Çalışmaları”, Belleten XXXVIII/151, 549.

_____, (1975), “Van Kalesi 1974”, AnSt XXV, 5152.

_____, (1976a), “İlkçağ Tarihinde Kıbrıs”, Belleten XL/157, 93115.

_____, (1976b), “Van Kalesi 1974 Çalışmaları”, TAD XXIII/2, 4952.

_____, (1978), Çavuştepe I, Ankara.

_____, (1980a), “Çavuştepe Kazısı 1976 Çalışmaları”, TAD XXV /1, 3944.

_____, (1980b), “Toprakkale 1976 Çalışmaları”, TAD XXV /1, 4558.

_____, (1992), Doğu Anadolu ve Urartular, Türk Tarih Kurumu, Ankara

ESİN, U. (1969), Kuantatif Spektrel Analiz Yardımıyla Anadolu’da Başlangıcından Asur Kolonileri Çağına Kadar Bakır ve Tunç Madenciliği, İstanbul.

GOETZE, A. (1946), “Hurrians and Subarians”, JNES 5, 165168.

_____, (1957a), Kulturgeschichte Kleinasiens, München.

_____, (1957b), “On the Chronology of the Second Millennium B.C.”, Journal Of Cuneiform Studies 11, 5361; 6373.

GÜNERİ, S. (2002), “1987 Erzurum Sos Höyük Kazıları ve 19851997 Yılları Arasında Erzurum Çevresinde Yapılan Arkeolojik Çalışmalar Işığında, Son TunçErken Demir Çağında Doğu AnadoluKafkasyaOrta Asya Arasındaki Kültürel İlişkiler”, OLBA V, Mersin, 158.

HAAS, V.WEGNER, I. (1988), Die Ritüale der Beschwörinnen SALŠU.GI, Teil I: Die Texte, Corpus Der Hurritischen Sprachdenkmäler (V. Haas, M. Salvini, I. Wegner, G. Wilhelm), I. Abteilung Die Texte Aus Boğazköy Band 5, Multigrafica Editrice, Roma.

HCHI: F. W. König, Handbuch der Chaldischen Inschriften Graz, 19551957.

HERODOTOS, Herodotos Tarihi, (Çev. M. Ökmen), İstanbul, 1991.

HULİN, P. (1960), “New Urartian Inscriptions Stones at Anzap”, AnSt X, 205207.

IŞIK, F. (1999), Doğa Ana Kubaba, Tanrıçaların Ege’de Buluşması, Sunaİnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Monografi Dizisi I, İstanbul, 134.

KAHRAMAN, A. (1965), Dinler Tarihi, Tarih Yayınları, İstanbul.

KARAOSMANOĞLU et al, (2008). “Altıntepe Urartu Kalesi 2006 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları”, KST 29/1, Ankara, 497514.

_____, (2009). “Altıntepe Urartu Kalesi 2007 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları” KST 30/1, Ankara, 119138.

_____, (2010). “Altıntepe Urartu Kalesi 2008 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları” KST 31/2, Ankara, 1734.

_____, (2011). “Altıntepe Urartu Kalesi 2009 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları” KST 32/2, Ankara, 164177.

_____, (2012). “Altıntepe Urartu Kalesi 2010 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları” KST 33/3, Ankara, 303317.

KİNG, L.W. (1915), Bronze Reliefs from the Gates of Shalmaneser King of Assyria B.C. 860825, (Ed. L.W. KingD. Litt), British Museum, London.

KİNNİER, J.V.WILSON (1972), The Nimrud Wine Lists. A Study of Men and Administration at the Assyrian Capital in the Eighth Century B.C. (Cuneiform Texts from Nimrud, I).

KLEİN, J. F. (1975), “Urartian Hieroglyphic Inscriptions From Altıntepe”, AnSt XXIV, 7794.

KLEİSS, W. (1964), “Zur Rekonstruktion des Urartäischen Tempels”, İstanbuler Mitteilungen 1314, (1963/64), 14.

_____, (1979), Bastam I: Ausgrabungen in den Urartaischen Anlagen 1972/1975, Berlin.

_____, (1988), Bastam II: Ausgrabungen in den Urartaischen Anlagen 1977/1978, Berlin.

KONAKÇI, E. (2009), “Urartu Krallığı’nın Ekonomik ve Siyasi Yapılanmasında Toplu Nüfus Aktarımları”, Altan Çilingiroğlu’na Armağan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 367/381

KONYAR, E. (2011), “Van Tuşpa Aşağı Yerleşmesi Van Kalesi Höyüğü Kazıları”, KST 33/3, 409/428.

KOŞAY, H. Z. (1964), “Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları)” Atatürk Konferansları I, Ankara, 91/94.

_____, (1984), Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi, Ankara.

KOŞAY, H. Z. TURFAN, K. (1959), “Erzurum-Karaz Kazısı Raporu”, Belleten 23/91, Ankara, 349/413.

KOŞAY, H. Z. VARY, H. (1964), Pulur Kazısı, 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu, Ankara.

KÖNİG, F. W. (1953), “Die Götterwelt Armeniens zur Zeit der Chalder Dynastie (97. Jahrhundert v. Chr)”, Archiv für Völkerkunde 8, 142/171.

KÖROĞLU, K. (2000), “Urartu Krallığı’nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası”, Belleten LXIV /241, 717/748.

_____, (2005), “The Northern Border of the Urartian Kingdom”, Anatolian Iron Ages 5, 99/106.

_____, (2007), “new Observatiions on the Origin of the SingleRoomed RockCut Tombs of Eastern Anatolia”, Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol’a Armağan VITA, Festschrift in Honor of Belkıs Dinçol and Ali Dinçol, (Haz. M. Alparslan, M.D. Alparslan, H. Peker), 445456.

_____, (2010), “Urartu: Krallık ve Aşiretler”, Urartu: Doğuda Değişim (Haz: K. KöroğluE. Konyar), Yapı Kredi Yayınları3054, İstanbul, 1049.

LLOYD, S. (1998), Türkiye’nin Tarihi, (Çev. E. Varinlioğlu), Ankara.

LUCKENBİLL, D. D. (1968), Ancient Records of Assyria and Babilonya III, (ARAB III), New York.

MCMAHON, G. (1995), “Theology, Priests, and Worship in Hittite Anatolia,” in Civilizations of the Ancient Near East 3 (Ed. J. M. Sason), New York, 19811995.

MARDİN, Ş. (2002), Din ve İdeoloji, İletişim Yayınları, İstanbul.

MAXWELL, K. R.Hyslop, (1974), “Assyrian Sources Of Iron A PreliminarySurvey of Historical and Geographical Evidence” IRAQ XXXVI, 139–153.

MELİKİSHVİLİ, G. A. (1954), NairiUrartu, Tiflis.

_____, (1965), “Die Götterpaartrias an der Spitze des Urartäischen Pantheons”, Orientalia 34, 441445.

MORRİS, B. (2004), Din Üzerine Antropolojik İncelemeler, Bir Giriş Metni, İmge Kitabevi, Ankara.

ÖĞÜN, B. (1967), “Urartu Araştırmalarının Anadolu, Yunanistan ve Etrüsk Tarihi ve Arkeolojisi Bakımından Önemi “, TTKong. VI, 68 vd.

_____, (1970), Van’da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı.

ÖZBUDUN, S. (1997), Ayinden Törene Siyasal İktidarın Kurulma ve Kurumsallaşma Sürecinde Törenlerin İşlevleri, İstanbul.

ÖZGÜÇ, T, (1953), "Kültepe'de 1950 yılında TTK Adına Yapılan Kazılar Hakkında Ön Rapor", Belleten XVII/65, 101108.

_____, (1954), "Kültepe'de 1953 Yılında Yapılan Kazılar", Belleten XVIII, 357372.

_____, (1955a), "Kültepe 1954 Hafriyatı, İb Katı Eserleri", Belleten XIX, 5563.

_____, (1955b), "Kültepe Hafriyatı 1954, II. Kat Eserleri", Belleten XIX, 445452.

_____, (1956), "Kültepe Kazıları, 1953", TAD 6/1, Ankara, 3839.

_____, (1957), "Kültepe/Kaniş Kazıları", TAD 7/1, 4445.

_____, (1958), "Kültepe ve Horoztepe Kazıları", TAD 8/1, Ankara, 2627.

_____, (1959a), Kültepe/Kaniş, Asur Ticaret Kolonilerinin Merkezinde Yapılan Yeni Araştırmalar, Ankara.

_____, (1959b), "1958 Kültepe Kazıları", TAD 9/1, Ankara, 2627.

_____, (1962), "Kültepe ve Altın-tepe Kazıları Hakkında Rapor", TAD 12/1, Ankara, 4344.

_____, (1964), "Kültepe-Kaniş Kazıları", Höyük 1, Ankara, 1114.

_____, (1966), Altın-tepe I: Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri, Ankara, Türk Tarih Kurumu.

_____, (1969), Altın-tepe II: Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler, Ankara, Türk Tarih Kurumu.

_____, (1978), Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

_____, (1988), İnandıktepe, Eski Hitit Çağında önemli Bir Kült Merkezi, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

_____, (1999), KültepeKaniş/Neşa Sarayları ve Mabedleri, Ankara.

PAYNE, M. (2006), Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

PAYNE, M. R.- SEVİN, V. (2001), “A New Urartian Inscription from Elazığ/Bahçecik, Eastern Turkey”, SMEA 43/1, 111119.

PAYNE, M. R.- CEYLAN, A. (2003), “A New Urartian Inscription From AğrıPirabat”, Studi Micenei ed EgeoAnatolici XLV /2, Roma, 191201.

PEHLİVAN, M. (1984), En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.

_____, (1991a), “Kaşkaların Eski Anadolu Tarihindeki Yeri ve Önemi”, Yüzüncü Yıl Üniversitesi FenEdebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Sayı 2, Cilt 2, Van, 2750.

_____, (1991b), Hayaşa (M.Ö. XXVIII. Yüzyıllarda Kuzeydoğu Anadolu), Atatürk Üniversitesi FenEdebiyat Fakültesi Yayınları No: 121, Erzurum.

_____, (1991c), Daya(e)ni/Diau(e)hi, (UruatriNairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar), Atatürk Üniversitesi FenEdebiyat Fakültesi Yayınları No: 124, Erzurum.

_____, (1994), “Başlangıçtan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi” Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23–25 Mayıs 1988), Ankara, 327345.

PIOTROVSKİİ, B.B. (1965), “Urartu Dini”, (Çev. İ. Kaynak), DTCFD 23/12, 3752.

_____, (1966), IL Regno Dı Van Urartu, Roma.

_____, (1967), Urartu: The Kingdom of Van and its Art, London.

_____, (1969), Urartu, Geneva.

POSTGATE, J. N. (1973), “Assyria Texts and Fragments”, Iraq 35, 23 vdd.

_____, (1980), ” The Place of the šaknu in Assyrian Government”, AnSt 30, (Special Number in honour of the seventieth birthday of Professor O. R. Gurney), 6776.

SAGGS, H. W. F. (1984), The Migth that was Assyria, London.

SALVINI, M. (1967), Nairi e Ur (u) artri, Contributo Alla Storia Della Formazione Del Regno Dı Urartu, Roma.

_____, (1977),”Eine neue urartäische Inschrift aus Mahmud Abad (WestAzerbaidjan)”, AMI 10, 125136.

_____, (1980), “Das susiHeiligtum von Karmirblur und der Urartäische Turmtempel”, AMF NF 12, 249269.

_____, (1994), “Thr Historical Background of the Urartian Monument of Meher Kapısı”, Anatolian Iron Age III, 205207.

_____, (1995), Geschichte und Kultur der Urartäer, Dramstadt.

_____, (2006), Urartu Tarihi ve Kültürü, (Çev. B. Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

_____, (2010), “Urartu Tarihine genel Bir Bakış”, Urartu: Doğuda Değişim (Haz: K. KöroğluE. Konyar), Yapı Kredi Yayınları3054, İstanbul, 7297.

SALVİNİ, M.WEGNER, I. (1986), Die Rituale des AZU Priesters, Teil I: Die Texte, Corpus Der Hurritischen Sprachdenkmäler (V. Haas, M. Salvini, I. Wegner, G. Wilhelm), I. Abteilung Die Texte Aus Boğazköy Band 2, Multigrafica Editrice, Roma.

SAN, O. (2000), “Urartu Siyasal Tarihinde Diauehi Krallığı”, OLBA III, Mersin, 1928.

SANDALGIAN, J. (1917), Histoire Del’ Armenie Des Ages du Paganisme, Rome.

SEVİN, V. (1979), Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi, (Basılmamış Doçentlik Tezi), İstanbul.

_____, (1981), “Menua’nın oğlu İnuşpua”, An Ar VII, 15.

_____, (1988), “Elazığ Yöresi Erken Demir Çağı ve Muşkiler Sorunu”, Höyük 1, Ankara, 5164.

_____, (2000), “Urartu Bahçeleri”, Belleten LXIV/240, 395405.

_____, (2003a), Anadolu Arkeolojisi, Der Yayınları, İstanbul.

_____, (2003b), Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar, İletişim Yayınları, İstanbul.

_____, (2003c), “Doğu Anadolu’nun Kralları, UrartularVanlılar”, Toplumsal Tarih 113, (Mayıs 2003), İstanbul, 7881.

_____, (2005), “Urartu Tarihi”, Arkeo Atlas 4, 6294.

SEVİN, V.BELLİ, O. (1977), “Yeşilalıç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi”, An Ar IVV, 367379.

SİVAS, H. (1991), Urartu ile İlgili Asur Kaynakları, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.

_____, (2000), “Urartu Kandilleri” Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi 1/2, Eskişehir, 321338.

SLATTERY, D.J.G. (1987), "Urartu and the Black Sea Colonies: An Economic Perspective", AlRafidan VIII, 130.

TAFFET, A.YAKAR, J. “Politics and Religion on Urartu”, Bulletin of the Middle Eastern Culture in Japan, Essays on Ancient Anatolia in the Second Millennium B.C. X, 133149.

TANSUĞ, K. (1949), “Kimmer'lerin Anadolu'ya Girişleri ve M.Ö. 7.inci Yüzyılda Asur Devletinin Anadolu ile Münasebeti”, DTCCFD VII /4, 535550.

TARHAN, M.T. (1978), M.Ö. XIII. Yüzyılda <Uruatri> ve <Nairi> Konfederasyonları, (Basılmamış Doçentlik Tezi), İstanbul.

_____, (1979), “Eskiçağ'da Kimmer Problemi”, T.T.Kong. 8, 1979, 355369.

_____, (1982), “Urartu Devleti'nin <Kuruluş> Evresi ve Kurucu Krallarından <Lutipri=Lapturi> Hakkında Yeni Görüşler”, An Ar VIII, 69114.

_____, (1983), "The Structure of the Urartian State", An Ar IX, 295310.

_____, (1984), “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”, AST 1, 109120.

_____, (1985), “Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehri'nin Tarihi Milli Park Projesi Üzerine Ön Çalışmalar”, AST II, 179203.

_____, (1986a), “Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri”, IX. Türk Tarih Kongresi I. Cilt, Ankara.

_____, (1986b), “Van Kalesi’nin ve Eski Van Şehri’nin Tarihi Milli Park Projesi Üzerine Ön Çalışmalar (I): Anıt Yapılar”, AST III, 297335.

_____, (1988), “Recent Archaeological Research in Turkey: Van Castle and old City”, AnSt XXXVIII, 206207.

_____, (1989), “Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1987”, KST X/I, 369428.

_____, (1994), “Recent Research at the Capital Tushpa” Tel Aviv 21/1, 2257.

_____, (2000), “TuşpaVan Kalesi Demirçağ’ın Gizemli Başkentindeki Araştırma ve Kazılar”, Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi, (Ed. O. Belli), Ankara, 191200.

_____, (2003), “Urartu Başkenti Tuşpa: Van Kalesi”, Urartu: Savaş ve Estetik, (Ed: F. Özdem), Yapı Kredi Yayınları1917, İstanbul, 85101.

_____, (2007), Tuşpa Stadel’indeki Asurca Yazıtlı Adak Nişinde Yeni Bulgular”, Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol’a Armağan VITA, Festschrift in Honor of Belkıs Dinçol and Ali Dinçol, (Haz. M. Alparslan, M.D. Alparslan, H. Peker), 761766.

_____, (2010), “Başkent Tuşpa”, Urartu: Doğuda Değişim (Haz: K. KöroğluE. Konyar), Yapı Kredi Yayınları3054, İstanbul, 288335.

TARHAN. M. T.SEVİN, V. (1975), “Urartu Tapınak Kapıları ile Anıtsal Kaya Nişleri Arasındaki Bağını”, Belleten 155, 389400, (İng. 401412).

_____, (1990), “Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1988”, KST XI/I, 355375.

_____, (1991), “Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1989”, KST XII/II, 429456.

_____, (1992), “Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1990 Yılı Çalışmaları”, Belleten LVI/217, 10811100.

_____, (1993a), “Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1990 Yılı Çalışmaları”, Belleten LVII/220, 843861.

_____, (1993b), “Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1991”, KST XIV/I, 407429.

TAŞYÜREK, O. A. (1978), “Darstellungen des Urartäischen Gottes Haldi” Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65. Geburtstag am 28 Februar 1976, Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens (Ed. S. Şahin, E. Schwertheim, J. Wagner), 940955.

TEKİN, O. (1996), “Aşağı Anzaf Kazısında Bulunan İslami Kontrmarklı Bir Bizans Sikkesi”, Toplumsal Tarih 36, 4850.

TÜMER, G. (1986), “Çeşitli Yönleriyle Din”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Cilt. XXVIII, Ankara, 213267.

TÜMER et al (2003), Tümer, G. Küçük, A. Küçük, M.A., Dinler Tarihi, Berikan Yayınevi, Ankara.

TÜRKÇE SÖZLÜK (1998), Türkçe Sözlük 1, AJ, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu, 9. Baskı, Ankara.

TKU: W. Kleiss-H.Hauptmann, Topographische Karte Von Urartu, Archaeologische Mitteilungen Aus Iran, Ergänzungsband 3, Berlin, 546.

TYLECOTE, R. F. (1981), “Iron Sands from the Black Sea”, AnSt XXXI, 137139.

URARTU: Savaş ve Estetik, (Ed: F. Özdem), Yapı Kredi Yayınları1917, İstanbul, 2003.

URARTU: Doğuda Değişim (Haz: K. Köroğlu-E. Konyar), Yapı Kredi Yayınları3054, İstanbul, 2010.

UKN: G. A. Melikishvili (1960), Urartskie Kliobraznyne Nadpisi, Moskova.

VAN LOON, M. N. (1966), *Urartian Art, Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, İstanbul.

_____, (1975), "The Incriptions of Ishpuini and Meinua at Qalatgah, Iran", *JNES* 34, 201207.

_____, (1991), "Urartian Iconography", *Anatolia in the Earlier First Millennium BC*, Leiden, 1525.

WEGNER, I.- SALVINI, M. (1991), *Die hethitischhurratischen Ritualtafeln des (h)išuwaFestes, Die Texte, Corpus Der Hurratischen Sprachdenkmäler (V. Haas, M. Salvini, I. Wegner, G. Wilhelm), I. Abteilung Die Texte Aus Boğazköy Band 4*, Multigrafica Editrice, Roma.

WILHELM, G. (1994), *The Hurrians*, (Translated from German by J. Barnes), Warminster.

WILSON, J.V.K. (1962), "The Kurbail Statue of Shalmaneser III", *Iraq* XXIV2, 90115.

WOOLLEY, L. (1953), *Forgotten Kingdom*, London.

YILDIRIM, R. (1987), "Urartu At Gemleri" *Belleten* LI/200, 441496.

_____, (1988), "Burma Geçit Urartu Miğferleri" *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2/2, 217228.

_____, (1989a), *Urartu İğneleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

_____, (1989b), "Elazığ Müzesinde Bulunan Birkaç Urartu Kılıcı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/2, 279288.

_____, (2002). *Uygurluk Tarihine Giriş (İlkçağ Tarih ve Uygurlukları)*, İzmir.

ZIMANSKY, P. E. (1985), *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian of the Urartian State*, Chicago.

_____, (2010a), “Unutulan ve Tekrar Hayata Döner Bir Krallık: Urartu Çalışmaları ve Literatürü”, Urartu: Doğuda Değişim (Haz: K. Köroğlu-E. Konyar), Yapı Kredi Yayınları3054, İstanbul,5469.

_____, (2010b), “Urartu ve Çağdaşları”, Urartu: Doğuda Değişim (Haz: K. Köroğlu-E. Konyar), Yapı Kredi Yayınları3054, İstanbul,104199.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı, Soyadı: Zeynep HAKBİLEN ASI

Doğum Yeri ve Yılı: Haymana/10.10.1988

Yabancı Dili: İngilizce

E Posta: 06hkbln.zynp@gmail.com

Eğitim Durumu

Lisans: Ahi Evran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Yüksek Lisans: Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı